

บทที่ 3

สภาพเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาในลุ่มน้ำปราจีนบุรี ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

สภาพเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไปก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

ด้านเศรษฐกิจ

เศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 เป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ส่วนใหญ่ยังคงสภาพที่มีการผลิตแบบพออยู่พอกิน (Subsistence) การแบ่งงานกันทำ และการผลิตเฉพาะอย่างยังไม่พัฒนา แต่ละครอบครัวผลิตของจำเป็นในการดำรงชีวิตแทบทุกอย่างเอง การค้าภายในประเทศอยู่ในขอบเขตจำกัด และเป็นการแลกเปลี่ยนของกับการใช้เงินตรายังไม่แพร่หลาย การเคลื่อนย้ายผลผลิตปรากฏอยู่ในรูปของการส่งส่วย (ส่วย คือ สิ่งของที่ผู้ปกครองเรียกเกณฑ์จากประชาชน) ผู้ปกครองบริโภควัตถุและแลกเปลี่ยนส่วยกับสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ การค้ากับต่างประเทศในขณะนั้น เป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นนำ ปริมาณสินค้าไม่มาก แต่มูลค่าของสินค้าสูง แม้การค้าจะมีอยู่ในปริมาณน้อย แต่การค้าก็ยังมิใช่การค้าเสรี ต้องอยู่ภายใต้การผูกขาดของรัฐ ในด้านเทคนิคการผลิตเป็นแบบดั้งเดิมที่พึ่งพาธรรมชาติและแรงงานคนหรือแรงงานสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญ เทคโนโลยีที่ใช้ก็เป็นแบบง่าย ๆ ได้แก่ การใช้แรงงานวัว ควาย ช่วยไถนา และแรงงานคนในการเก็บเกี่ยว กระบวนการผลิตบางส่วน นอกจากการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมแล้วยังมีการประกอบอาชีพอุตสาหกรรมในครัวเรือน โดยทำหัตถกรรมขนาดเล็ก เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา เครื่องเงิน เครื่องเงิน การจักสาน การทำมิด หรือเครื่องมือกลกรรม ส่วนการค้าขายภายในประเทศนั้น ยังไม่กว้างขวางนัก ทั้งนี้เป็นผลมาจากระบบเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง พืชผลที่ได้จากการผลิตส่วนใหญ่จึงใช้สำหรับบริโภคภายในครัวเรือนและส่วนที่เหลือจากการอุปโภค บริโภคจึงจะนำไปขายที่ตลาดภายในท้องถิ่นที่อาศัย นอกจากนี้ยังมีการแลกเปลี่ยนกันภายในหมู่บ้าน หรือระหว่างหมู่บ้าน ตามแบบวิถีชนบทสังคมไทยในยุคนั้น (การดี มหาพันธ์, 2527, หน้า 3-4)

หลังจากไทยเข้าร่วมในการค้าระหว่างประเทศในปีพ.ศ. 2368 (ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ) แล้ว ได้มีการเปลี่ยนโครงสร้างสินค้าออก และสินค้าดั้งเดิม เกิดมีการผลิตเฉพาะอย่าง สินค้าเข้าซึ่งแต่เดิมประกอบด้วยสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นนำ เปลี่ยนเป็นสินค้าหลายชนิดเพื่อการบริโภคของคนทั่วไป ส่วนสินค้าออกซึ่งผลิตประกอบด้วยสินค้าจำนวนน้อย

แต่มาชนิด เปลี่ยนเป็นสินค้าจำนวนมากแต่ไม่กี่ชนิด (ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 3)

สถาบันทางเศรษฐกิจ ลักษณะ โครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทย มีลักษณะสอดคล้องกับการบริหาร กล่าวคือ มีองค์พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นผู้บริหาร โดยได้รับบรรณาการ (ส่วย) เป็นวัตถุสิ่งของหรือแรงงานจากผู้ที่อยู่ใต้สังกัดตามลำดับฐานันดร เพื่อเป็นการตอบแทน การปกป้องคุ้มครองของเจ้า ขุนนาง และนายทุนจีน เป็นผู้ครอบครองปัจจัยการผลิตทั้งที่ดินและเงินทุน นอกจากนั้นพระมหากษัตริย์ และขุนนางยังควบคุมแรงงานชาวไทยทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ 18 ถึง 60 ปี บางแห่งกำหนดให้เสียเงินจำนวนหนึ่ง หรือผลผลิตจำนวนหนึ่ง แทนการถูกเกณฑ์แรงงาน ผลผลิตที่เป็นที่ต้องการ ได้แก่ ทองคำ เงิน ดีบุก พลอย ทองแดง ไม้สัก ปอ ฝ้าย รังนก กำมะถัน ไหม และงาช้าง การเกณฑ์แรงงานไพร่ เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเกิดชนชั้นกลางที่มีเสรีภาพในแรงงานของตนเอง เพราะไพร่ไม่สามารถทำการค้าขายได้สะดวก (ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 4)

การควบคุมทุน พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนางกับคนจีน แบ่งกันควบคุมทุนในรูปของระบบเจ้าภาษี ระบบเจ้าภาษีในสมัยรัตนโกสินทร์ถือกำเนิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบนี้ค่อย ๆ ถูกแทนที่โดยการจัดเก็บภาษีของรัฐบาลโดยตรงในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาษี ภาษีในประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นภาษีทางอ้อม และภาษีทางตรง ไม่มีภาษีรายได้ และภาษีทรัพย์สิน เจ้า ขุนนาง พ่อค้ายุโรป พ่อค้าจีน ถูกเก็บภาษีน้อยมาก แต่ชาวบ้านไทยถูกเก็บภาษีหนักที่สุด ทั้งนี้เพราะชนชั้นเจ้านายและขุนนางนั้นถือว่าหน้าที่ต้องรับผิดชอบต่อพระมหากษัตริย์ และประเทศชาติมากอยู่แล้ว เช่น การทำราชการ เข้าเฝ้าตามหน้าที่และศักดินา ควบคุมฝึกหัด รับผิดชอบไพร่ในควบคุมตามพันธะในระบบไพร่มากน้อย ตามศักดินา เพราะฉะนั้นชนชั้นดังกล่าว จึงได้รับการยกเว้นการถูกเกณฑ์แรงงาน และไม่ต้องเสียภาษีหนัก ก็เพราะต้องเสียทั้งภาษีหรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า “อากร” ในการประกอบอาชีพ เช่น อากรค่าน้ำ ค่านา อากรสมพัสดุ ฯลฯ และยังคงถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ดังกล่าวแล้วอีกด้วย ส่วนพ่อค้าจีนมักจะเข้ามาในรูปของเจ้าภาษีนายอากร หรือไม่กี่ทำการค้าร่วมกับเจ้านายและขุนนาง จึงมีอภิสิทธิ์เรื่องภาษีไปด้วย และยังไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานอีกด้วย เพราะถือว่าไม่ใช่คนไทย เป็นคนนอกระบบไพร่ ระบบภาษีเช่นนี้ ทำให้เกิดการถ่ายเทเงินจากชนชั้นต่ำไปสู่ชนชั้นสูง แม้แต่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีผลผลิตส่วนเกินน้อย แต่ชาวบ้านก็ยังคงต้องเสียภาษี (ส่วย) หรือ เงินค่าราชการ และภาษีที่ดิน (ถูกเก็บทางข้าว) เป็นต้น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, 2523, หน้า 39-44 อ้างถึงใน ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 4)

การถ่ายเทเงิน เป็นการถ่ายเททางเดียว คือจากต่ำไปสูง แล้วก็ถูกบริโศกที่ระดับสูง ไม่มีการแจกจ่ายกลับไปที่เศรษฐกิจชนบท รายจ่ายของรัฐบาลกลางจะถูกกระจุกตัวอย่างมากในเรื่อง การป้องกันประเทศ การรักษาความมั่นคงภายในราชสำนัก เหลือสำหรับการศึกษา และการพัฒนา เศรษฐกิจเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ไม่มีการแบ่งอย่างชัดเจนระหว่างรายจ่ายของประเทศ กับของ พระมหากษัตริย์

ผลผลิตทางการเกษตร ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศประกอบอาชีพทางการเกษตร ข้าวเป็นพืชที่สำคัญที่สุด ส่วนมากจะปลูกตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ ซึ่งแถบนี้จะมีอุดมสมบูรณ์ สม่าเสมอ การขุดน้ำที่ใช้ในการทำนาบ้างในภาคเหนือ ซึ่งมีพื้นที่ลาดชัน ถึงแม้ว่าข้าวจะเป็น พืชผลที่สำคัญเพราะเป็นอาหารหลักของประชาชน แต่ก็ไม่มีสถิติที่แน่นอนเกี่ยวกับผลผลิตต่อไร่ มีเพียงหลักฐานจากบันทึกของชาวต่างประเทศ (เบคอน) ว่าประเทศไทยผลิตข้าวได้มากพอที่จะ เลี้ยงคนไทยทั้งประเทศและยังมีส่วนเกินนำไปเลี้ยงคนจีนในภาคใต้ของจีนที่ประสบภัยธรรมชาติ อีกด้วย พื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูกของไทย ร้อยละ 95 ปลูกข้าว ส่วนพืชอื่น ๆ ใช้พื้นที่เพียงร้อยละ 5 พืชอื่น ๆ ที่ปลูก ได้แก่ ยาสูบ ข้าวโพด อ้อย ผลไม้ ถั่ว มะพร้าว ฯลฯ ในปี พ.ศ. 2393 ประเทศไทย ผลิตน้ำตาลเป็นสินค้าออก ที่สำคัญการผลิตเส้นฝ้ายเริ่มมีความสำคัญขึ้นในปี พ.ศ. 2393 มีการส่ง ฝ้ายและเส้นฝ้ายเป็นสินค้าออกเพียงเล็กน้อย หลังจากนั้นจำนวนร้อยละของการส่งออกก็เพิ่มขึ้น ตามลำดับ จนกระทั่งมูลค่าการส่งออกสูงถึงร้อยละ 10 ของรายได้จากสินค้าส่งออกทั้งหมด

สำหรับเทคโนโลยีที่ใช้ในการเกษตรของไทย ยังล้าสมัยมาก ส่วนใหญ่ต้องพึ่งพาอาศัย ธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากการชลประทานในช่วงนั้นยังไม่มี วิธีการปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชที่ สำคัญ มี 2 วิธี คือ นาดี และนาหว่าน นาดีจะต้องใช้แรงงานคนมากกว่านาหว่าน แต่ก็ให้ผลผลิต สูงกว่า (หลังฤดูเพาะปลูกกับฤดูเก็บเกี่ยวชาวนามักว่างงาน) เครื่องมือที่ใช้ในการทำนาก็เป็น แบบง่าย ๆ เช่น โถขนาดเล็ก จอบ มีด หรือ เกียว เป็นต้น กระบือและโค กระบือเป็นสัตว์ที่เป็น กำลังสำคัญในการทำนา (ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 5)

นอกจากการทำนาแล้วคนไทยยังประกอบอาชีพอื่น ๆ อีก เช่น

1. การประมง ปลาเป็นอาหารโปรตีนที่คนไทยได้รับเป็นส่วนใหญ่ แทบทุกวันคนไทย จะได้บริโภคอาหารที่ปรุงด้วยปลา แหล่งปลาที่สำคัญของคนไทย คือ ทะเล ห้วย หนอง คลอง บึง และทะเลสาบ เครื่องมือที่ใช้ในการจับปลาเป็นเครื่องมือง่ายๆ เช่น ที่สามารถประดิษฐ์ขึ้นเองได้มี แห ขวน ยอ สวิง ตาข่าย เบ็ด และโป๊ะ นอกจากจะจับปลาเพื่อการบริโภคแล้ว คนไทยยังส่งปลา แห้งออกไปจำหน่ายยังประเทศจีน และประเทศข้างเคียงอีกด้วย ปลาที่เป็นสินค้าออกส่วนใหญ่ เป็นปลาที่จับจากทะเล ประชากรที่อาศัยอยู่ตามฝั่งทะเลของอ่าวไทย ประกอบอาชีพการประมง เป็น ส่วนใหญ่ (อินแกรม, 2552, หน้า 23)

2. ป่าไม้ ในปี พ.ศ. 2393 คนไทยยังมีความรู้เกี่ยวกับอุตสาหกรรมป่าไม้น้อยมาก ไม้สักยังไม่ได้รับการปรับปรุงหรือพัฒนาให้เป็นสินค้าออก ชาวพื้นเมืองได้นำเอาไม้สักจากป่าที่อยู่ใกล้ ๆ มาใช้ในการปลูกบ้านเรือนที่อยู่อาศัย สร้างวัด สะพาน เรือ และอื่น ๆ ส่วนรัฐบาลถ้าต้องการใช้ไม้จำนวนมาก ๆ ก็จะใช้วิธีเกณฑ์แรงงานคนไปตัด ดังนั้นถึงแม้ผลิตจากป่าจะมีบทบาทสำคัญในชีวิตประจำวันของคน แต่คนไทยก็ได้ทำป่าไม้ให้กลายเป็นเงินทอง นอกจากไม้สักซึ่งผลิตเป็นสินค้าภายในประเทศ โดยพ่อค้าชาวจีน ซื้อสัมปทานป่าไม้จากเจ้าภาคเหนือ การดำเนินกิจการป่าไม้ของชาวจีน ใช้กำลังคนเป็นหลัก (อินแกรม, 2552, หน้า 23)

3. การทำเหมืองแร่ การทำเหมืองแร่ของคนไทยมีมานานแล้ว โดยคนจีน ได้เข้ามาสัมปทานทำเหมืองแร่ดีบุกทางภาคใต้ของไทย ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 22 ชาวยุโรปจึงเริ่มเข้ามา มีบทบาทในการทำเหมืองแร่ส่วนใหญ่ในประเทศไทย คนไทยเองเข้าไปมีส่วนน้อยมาก เพราะไม่มีความสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ รัฐบาลเองที่สนใจแต่จะทำอย่างไรจึงจะเก็บภาษีเหมืองแร่ได้มาก (อินแกรม, 2552, หน้า 23)

เซอร์ จอห์น คราวฟอร์ด (Sir John Crawford) คาดว่าประเทศไทยจะต้องมีแหล่งแร่เหล็กอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะราคาเหล็กในกรุงเทพฯ ต่ำ คราวฟอร์ด บันทึกไว้ว่าในขณะนั้น (พ.ศ. 2364) ปริมาณการผลิตเหล็กในประเทศไทยมีมาก นอกจากนั้นในกรุงเทพฯ ยังมีอุตสาหกรรมทำเหล็กหล่อสำหรับต่อเรือหลายแห่ง แต่กิจการทั้งหมดคนจีนเป็นผู้ดำเนินการ

4. การผลิตเกลือ เกลือเป็นผลผลิตที่ได้จากอ่าวไทยและแถบที่ราบสูงโคราช แล้วส่งไปจำหน่ายยังภาคเหนือของไทย นอกจากนั้นยังส่งเป็นสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศอีกด้วย เกลือเป็นสินค้าที่มีราคาสูง เมื่อคิดตามน้ำหนักต่อหน่วย จึงนับว่าเป็นโภคภัณฑ์ชั้นดีอีกอย่างหนึ่งของพ่อค้าสมัยนั้น (ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 6)

5. การฝีมือและหัตถกรรม นอกจากอาชีพดังกล่าวแล้ว งานช่างฝีมือเป็นงานที่มีผู้ผลิตมากกว่าสินค้าอื่น ๆ ทั้งหมดในประเทศไทย จัดเป็นอุตสาหกรรมขั้นพื้นฐาน งานช่างฝีมือนั้นจะต้องอาศัยช่างผู้ชำนาญเป็นพิเศษที่สามารถจะสละเวลาให้กับงานได้อย่างเต็มที่ แต่ความสำคัญของการผลิตเป็นส่วนหนึ่งของการประกอบอาชีพ หรืออุตสาหกรรมในครอบครัว เพราะเป็นงานที่ใช้วัตถุดิบตามธรรมชาติที่หาได้ง่าย รายได้จากการประกอบอาชีพนี้ สามารถเลี้ยงตัวได้อย่างสบาย กิจการช่างฝีมือมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจ และการดำรงชีพของคนไทยมากพอสมควร ผู้เชี่ยวชาญงานด้านนี้จริง ๆ ส่วนมากจะทำงานกับเจ้านาย หรือขุนนางผู้มั่งคั่งร่ำรวย ช่างฝีมือจะผลิตงานตามความต้องการของเจ้านาย ส่วนมากมักเป็นงานประณีตหรูหรา มีงานช่างโลหะ เครื่องเงิน เครื่องชุบทอง และแกะสลักทอง เงิน ตลอดจนเครื่องเพชรพลอยต่าง ๆ ช่างฝีมือเหล่านี้

ไม่มีอิสระในการทำงานอย่างเต็มที่ เพราะต้องทำตามความต้องการของเจ้านาย หรือขุนนางผู้ให้การอุปการะ งานช่างฝีมือเป็นงานสืบสายโลหิต ซึ่งทำให้งานฝีมือของคนไทยไม่กว้างขวาง ในที่สุดก็ถูกชาวจีนแย่งอาชีพช่างไป และขยายงานได้รวดเร็ว นอกจากนั้นคนไทยยังมีภาระต้องงานช่างไปในทางที่ต่ำต้อยและไม่มีเกียรติ งานทอผ้า เป็นงานของผู้หญิงผ้าที่ทอมีทั้งผ้าฝ้ายและผ้าไหม เป็นงานที่ทำกันทั่วไปในครอบครัว ทำเพื่อใช้มากกว่าทำเพื่อขาย นอกจากทอผ้าแล้ว ผู้หญิงมักจะทำงานซ่อมผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา ทำหมวกและงานจักสาน ชักเงา จำนวนการผลิตมีไม่มากนักผลิตเพื่อใช้เอง มิได้ทำเพื่อขาย (อินแกรม, 2552, หน้า 25-26)

การค้าภายในประเทศ การค้าขายภายในประเทศ เป็นการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าภายในหมู่บ้านเท่านั้น การเคลื่อนย้ายขนสินค้าระหว่างหมู่บ้าน หรือบริเวณหนึ่งไปยังอีกบริเวณหนึ่งมีน้อยมาก เพราะราคาค่าขนส่งแพง และมีพาหนะไม่เพียงพอในปี พ.ศ. 2393 ชาวจีนซึ่งเข้ามาค้าขายในประเทศไทย ได้มีบทบาทมากขึ้น จนกลายเป็นผู้ควบคุมการค้าขายในประเทศ ชาวจีนได้นำสินค้าเข้ามาโดยอาศัยการคมนาคมทางน้ำ การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยใช้เงินเป็นสื่อ หรือใช้แลกเปลี่ยนสินค้ากับผลผลิตของประชาชนก็ได้ คนไทยทำการค้าโดยวิธีนำผลผลิตที่ผลิตได้ไปยังตลาดเพื่อขาย โดยมีการตกลงราคากันกับผู้ที่ผ่านมาและพ่อค้าจีน ในช่วงเวลานี้ดูเหมือนว่าคนไทยมีความกระตือรือร้นขึ้นกว่าเดิมเล็กน้อย ในความพยายามที่จะแข่งขันกับพ่อค้าจีน ส่วนพ่อค้าตะวันตกที่เข้ามาแข่งขันกับพ่อค้าจีนก็มีไม่มาก (ถาวรดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 6 - 7)

เมื่อไทยกอบกู้เอกราชได้ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น บ้านเมืองยังไม่สงบสุขนัก เพราะยังต้องทำสงครามป้องกันตนเองจากพม่า และทำสงครามเพื่อรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น ในสมัยรัตนโกสินทร์บ้านเมืองค่อยสงบสุข และเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น พวกพ่อค้าชาวตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวอังกฤษเริ่มเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่ง การเริ่มความสัมพันธ์ครั้งใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ มีเหตุผลทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย กล่าวคือ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ สนใจที่จะแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าในแหลมมลายู ซึ่งเป็นดินแดนที่เคยอยู่ใต้อิทธิพลของไทยมาก่อน เมื่อไทยฟื้นตัวจากสงครามและเข้มแข็งมากขึ้น ก็เริ่มหันมาสร้างอำนาจทางรัฐบาลมลายูอีก บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษพยายามที่จะไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับความประสงค์ของไทยมากนัก แต่ในที่สุดก็มีเหตุการณ์ที่ทำให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษต้องเข้ามามีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับไทย เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ก็คือฝ่ายไทย โดยเจ้าพระยาบวรราชนครราชสีมาฯ ไปตีเมืองไทรบุรีในปี พ.ศ. 2364 สุลต่านไทรบุรีจึงหันไปขอความช่วยเหลือจากอังกฤษที่ป็นัง การโจมตีไทรบุรีของเจ้าพระยาบวรราชนครราชสีมาฯ ในครั้งนั้นเป็นสาเหตุปัจจุบันที่ทำให้อังกฤษเริ่มตระหนักในความจำเป็นที่จะต้องสร้างสัมพันธภาพ และความเข้าใจอันดีระหว่างไทยกับอังกฤษขึ้น อังกฤษต้องการให้ไทยยอมรับรองสิทธิการช่วยเกาะป็นัง

ของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ และยอมให้ปันซื้อหาอาหารจากไทรบุรีได้โดยสะดวก นอกจากนั้นอังกฤษยังต้องการให้ไทยแก้ไขกฎเกณฑ์ทางการค้าบางอย่างที่อังกฤษไม่พอใจ เช่น อภิสิทธิ์ของรัฐบาลไทย ในการเลือกซื้อสินค้าได้ก่อน และการค้าผูกขาดของพระคลังสินค้า ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ จึงได้แต่งตั้งให้ จอห์น ครอเฟิร์ด เป็นทูตมาเยือนไทยในปี พ.ศ. 2364 (ชาติชาย พณานันท์, 2516, หน้า 20-22)

เมื่อพิจารณาคำสั่งของรัฐบาลอังกฤษที่เบงกอลให้แก่ครอเฟิร์ด และสารที่ข้าหลวงใหญ่ที่เบงกอลมีมาถึงพระมหากษัตริย์ไทยประกอบกันแล้ว จะพบว่าจุดประสงค์ที่อังกฤษส่งคณะทูตมาประเทศไทยในครั้งนั้น ก็เพื่อจัดทัศนคติด้านลบที่คนไทยมีต่อชาวยุโรป และเพื่อแสวงหาข้อมูลเกี่ยวกับประเทศไทยในด้านต่าง ๆ ตลอดจนหาโอกาสเจรจาให้เจ้าพระยาไทรบุรีได้กลับคืนสู่อำนาจในไทรบุรี แต่จุดประสงค์ที่สำคัญที่สุดก็คือ การสร้างพันธมิตรทางด้านการค้ากับไทยให้ดีขึ้น โดยมีจุดมุ่งหวังที่จะขอให้ไทยแก้ไขปรับปรุงกฎเกณฑ์ทางการค้าบางประการ ที่ทำให้พ่อค้าอังกฤษไม่สะดวกในการที่จะติดต่อค้าขายด้วย แต่ครอเฟิร์ดไม่สามารถเจรจาให้ไทยยอมทำสนธิสัญญาทางไมตรี และการค้าที่อังกฤษตั้งเป้าหมายไว้ได้ อย่างไรก็ตาม การเข้ามาของครอเฟิร์ด ก็มีใช้ประโยชน์โดยสิ้นเชิงทีเดียว อย่างน้อยครอเฟิร์ดสามารถวางรากฐานการเปิดสัมพันธ์ไมตรีทางการค้าโดยเสรีกับไทยได้สำเร็จ กล่าวคือ ฝ่ายไทยอนุญาตให้มีการค้าได้ทุกประเภท และมีข้อตกลงว่าจะไม่มีการเก็บภาษีสินค้าขาเข้าสูงเกินกว่าอัตราที่เรียกเก็บอยู่ในปัจจุบัน และเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลไทย จะให้ความช่วยเหลืออนุเคราะห์แก่พ่อค้าชาวอังกฤษในด้านธุรกิจการค้า (ชาติชาย พณานันท์, 2516, หน้า 25-40) นอกจากนั้นคณะสำรวจที่มาถึงคณะทูตชุดนี้ยังได้รายละเอียดที่มีคุณค่าเกี่ยวกับประเทศไทยไปอย่างมาก ทั้งในด้านภูมิรัฐศาสตร์ การค้า ตลอดจนการทรสณะของชนชั้นปกครองของไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมากต่ออังกฤษส่วนผลประโยชน์ที่ไทยได้รับก็คือ การสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับอังกฤษ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการติดต่อสัมพันธ์กันทั้งในด้านการค้าและการทูตต่อไป (ชาติชาย พณานันท์, 2516, หน้า 47)

ในปี พ.ศ. 2365 อังกฤษขัดแย้งกับพม่าจนถึงขั้นทำสงครามกัน ในระยะแรกของสงครามอังกฤษรบพม่าด้วยความยากลำบาก อังกฤษจึงต้องขอความช่วยเหลือจากไทย นอกจากนั้นอังกฤษยังเกรงว่าจะเกิดความเข้าใจผิดระหว่างไทยกับอังกฤษขึ้น เพราะสงครามเกิดใกล้เขตแดนไทย อีกประการหนึ่งอังกฤษเกรงว่าไทยจะเข้าใจว่าสิ่งที่อังกฤษทำสงครามกับพม่า นั้น เป็นการขยายอำนาจหรือแสวงหาเมืองขึ้น ซึ่งอาจจะทำให้ไทยหวาดกลัวอังกฤษ แล้วหันไปร่วมมือกับพม่า บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษจึงตัดสินใจส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Captan Henry Burney) เป็นทูตเดินทางมาประเทศไทยในปี พ.ศ. 2368 โดยมีจุดประสงค์ที่จะเข้ามาสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างไทยกับอังกฤษในเรื่องสงครามกับพม่า และขอให้ไทยปรับปรุงเกณฑ์ทางการค้าของไทย

ตลอดจนเจรจาเกี่ยวกับเรื่องหัวเมืองมลายู เบอร์นีสามารถเจรจากลลงเรื่องราวต่าง ๆ กับไทยได้สำเร็จ และได้ทำสัญญากันในปี พ.ศ. 2369 การที่ไทยยอมทำสัญญากับอังกฤษในครั้งนั้น เนื่องจากรัฐบาลไทยพิจารณาเห็นว่าอังกฤษมีอิทธิพลและกำลังอำนาจมาก ดังปรากฏในสงครามที่อังกฤษทำกับพม่า จึงเกรงว่าถ้าไทยปฏิเสธที่จะทำสัญญากับอังกฤษอีกครั้ง อาจจะทำให้อังกฤษไม่พอใจ และถือเป็นสาเหตุที่จะทำสงครามกับไทย ประกอบกับข้อเสนอของเบอร์นีในการขอทำสนธิสัญญาเป็นข้อเสนอที่มีได้มุ่งเอารัดเอาเปรียบไทยแต่ฝ่ายเดียว (ชาติชาย พณานันท์, 2516, หน้า 47)

หลังจากทำสนธิสัญญาลับแรกกับอังกฤษในปีพ.ศ. 2369 แล้วในปี พ.ศ. 2376

สหรัฐอเมริกาได้ส่งเอ็ดมัน โรเบิร์ต (Edmund Robert) เข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับไทย ฝ่ายไทยต้อนรับด้วยไมตรีจิตมิตรภาพ และตกลงทำสัญญากันได้อย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากสหรัฐอเมริกาสนใจแต่ด้านการค้าและศาสนา มิได้แสดงตนเป็นผู้รุกรานให้ไทยหวาดระแวง นอกจากนั้นไทยอาจจะหวังที่จะได้สหรัฐอเมริกาเข้ามาถ่วงดุลอำนาจของอังกฤษ

สนธิสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกาฉบับแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า สนธิสัญญาทั้งสองฉบับมีลักษณะเป็นการตอบแทนซึ่งกันและกันเป็นส่วนใหญ่ แต่ที่จริงแล้ว ผู้ที่จะได้รับผลประโยชน์ก็คือ ผู้ที่เข้ามาขอทำสนธิสัญญานั้นเอง เพราะสมัยนั้นมีแต่พ่อค้าอังกฤษ และอเมริกันเท่านั้นที่เข้ามาอาศัยค้าขายอยู่ในประเทศไทย ส่วนไทยเองยังไม่สามารถที่จะเดินทางไปอยู่อาศัย หรือค้าขายถึงประเทศอังกฤษและอเมริกาได้ นอกจากนั้นที่สำคัญก็คือ สนธิสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับอังกฤษ และสหรัฐอเมริกา นั้นเป็นสนธิสัญญาที่เสมอกัน ประเทศไทยยังคงมีอำนาจอธิปไตยอย่างสมบูรณ์ทุกประการ

หลังจากอังกฤษและสหรัฐอเมริกาทำสนธิสัญญาลับแรกกับไทยและอังกฤษและสหรัฐอเมริกาหวังว่า การค้าของพ่อค้าของตนจะได้รับผลดีขึ้น แต่การณั้มิได้เป็นไปตามที่คาดหวังไว้ เพราะหลังจากทำสนธิสัญญาแล้วไทยต้องเลิกการค้าผูกขาด โดยพระคลังสินค้า ทำให้รายได้สำคัญของแผ่นดินขาดหายไป ราชอาณาจักรไทยจึงนำระบบการผูกขาดภาษี (ระบบเจ้าภาษี) มาใช้เพื่อชดเชยรายได้ที่ขาดไป ระบบการผูกขาดภาษีนี้นับเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการค้าของชาวตะวันตก นอกจากนั้น ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวไทยยังมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อชาวตะวันตกอีกด้วย (การดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 5-9) โดยเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์เอง ทั้งนี้มีสาเหตุสำคัญมาจากการกระทำอันไม่เหมาะสมของนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) พ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาค้าขายอยู่ในประเทศไทยจนได้รับความนิยมชิดชอบ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอาวุธวิเศษประเทศพานิช ฮันเตอร์ได้ก่อเรื่องขุนเคืองแก่ฝ่ายไทยหลายเรื่องด้วยกัน เช่น กรณีที่ฮันเตอร์พยายามจะขายเรือกลไฟ ชื่อ เอ็กซ์เพรส (Express) ให้ไทยด้วยราคาแพง ไทยจึงไม่ยอมซื้อ ฮันเตอร์ โกรธมากจึงพูดจาก้าวร้าวเจ้าหน้าที่ไทย ทำให้ฝ่ายไทยไม่พอใจและเรื่อง

ที่ทำให้ไทยไม่พอใจอันเตอร์มากอีกเรื่องหนึ่งก็คือ การที่อันเตอร์ลักลอบค้าฝิ่น ซึ่งเป็นต้องห้าม ตลอดจนมีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมหลายประการ ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขับอันเตอร์ออกจากประเทศไทยดังปรากฏความในจดหมายที่ไทยมีไปถึง เซอร์ เจมส์ บรูค (Sir James Brooke) ตอนหนึ่งว่า

...เมื่อจุลศักราช 1186 ปี วอกฉ้อศก มิสหันเตรเข้ามาค้าขายอยู่ ณ กรุง ก่อนลูกค้าอังกฤษ ทั้งปวง เมื่อแรกเข้ามาอยู่ที่ซื้อขายกับลูกค้าพานิชเรียบร้อยเป็นปกติ หามีถ้อยความเกี่ยวข้องกับสิ่งใดไม่มิสหันเตรรู้อย่างทำเนียม ณ กรุง ทุกสิ่งทุกประการครั้นนานมาคุ้นเคยกันเข้ากับอ้ายพวกจีนคนร้าย ก็เอาฝิ่นซึ่งเป็นของต้องห้ามเข้ามาลักลอบซื้อขายกันแล้วจำหน่ายสิ่งของใด ๆ ไปกับลูกค้าก็เป็นความเกี่ยวข้องกันเนื่อง ๆ พุดจาข่มขู่ข่มเหงลูกค้าหลายอย่างแล้วมิสหันเตรพุดจาอวดว่า กำปั่น ๆ ไฟไซ้ได้รวดเร็วพล่องแคล่วมักจึงเอากำปั่นไฟลำหนึ่งติดไฟขึ้น ใช้กำปั่นให้ขุนนางและราษฎรดู ก็ไม่เห็นรวดเร็วพอกันกับเรือ 9 เรือ 10 กายไม่เป็นอัศจรรย์นัก กำปั่นลำนั้นก็เป็นกำปั่นเก่าหุ่ยอยู่บ้างแล้ว จะขอขายให้นายหลวงเป็นราคา 1,200 ซึ่งเจ้าพนักงานไม่ซื้อไว้ก็โกรธ ว่ากล่าวเหลือเกินต่อเจ้าพนักงานต่าง ๆ ทำให้ผิดสัญญาที่จะปิดนหันตรี บารนีทำไว้เสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า มิสหันเตรพุดเหลือเกินก็ให้ระงับไปเสีย ไม่ให้อยู่ในบ้านเมือง.... (หอสมุดแห่งชาติจดหมายเหตุ ร.3 จ.ส. 1212 “จดหมายเหตุเซอร์เจมส์บรูค เลขที่ 12/ค”)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ครั้งหนึ่งทรงชมชอบชาวอังกฤษอย่างมาก แต่ระยะหลัง ๆ นี้พระองค์กลับกลายเป็นศัตรูของชาวตะวันตก พอกับที่พระองค์ทรงเคยเป็นมิตร ข้าพเจ้าเชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีสาเหตุใหญ่มาจากความประพฤติอันเลวทรามของพ่อค้าอังกฤษ คนสำคัญคนหนึ่งในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นการกระตุ้นให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิโรธ โดยใช้ความพยายามที่รุนแรงและไม่เหมาะสมที่จะให้รัฐบาลซื้อเรือกลไฟด้วยราคาแพง นับแต่การพิพาทกันครั้งนั้นเป็นต้นมาฐานะของชาวตะวันตกก็เลวลง....(ชาติชาย พณานานนท์, 2516, หน้า 108) สาเหตุต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้พ่อค้าอังกฤษและสหรัฐอเมริกาไม่ได้รับผลประโยชน์เท่าที่เคยได้รับมา

ในปี พ.ศ. 2392 สหรัฐอเมริกาได้ส่งโจเซฟ บัลเลสเตียร์ (Joseph Balesier) เข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญากับไทย แต่ไม่ประสบผลสำเร็จเพราะบัลเลสเตียร์เป็นคนฉุนเฉียววู่วาม จึงประสบความล้มเหลวตั้งแต่ยังไม่ได้เริ่มต้น ในปี พ.ศ. 2393 อังกฤษส่งเซอร์ เจมส์ บรูค เข้ามาและประสบความล้มเหลวเช่นเดียวกับบัลเลสเตียร์

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธที่จะแก้ไขสนธิสัญญาที่ทำไว้กับอังกฤษ ผู้ซึ่งสามารถรบชนะมหาประเทศ เช่น จีน ทำให้คนไทยเกิดความหวาดกลัวว่าอังกฤษจะใช้

กำลังบังคับให้ไทยยอมทำสัญญาด้วย ความหวาดกลัวนี้ก็มีเหตุผลอยู่ เพราะเมื่อ เซอร์ เจมส์ บรูค กลับไปแล้วเขาได้เสนอแนะให้รัฐบาลอังกฤษ ใช้มาตรการเด็ดขาดกับประเทศไทย (นันทา วรเนติวงศ์, 2515, หน้า 116-118) แต่ประเทศไทยยังโชคดียิ่งนักที่กระทรวงการต่างประเทศ อังกฤษไม่เห็นชอบด้วยที่จะใช้กำลังหักโหมเอากับรัฐบาลไทย

สภาพสังคม

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนการทำ สนธิสัญญาเบาว์ริง คือ การขาดแคลนกำลังคน สังฆราชปาเลกัว (Pallegois) ประมาณว่าประเทศไทยมีประชากรราว 6 ล้านคน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) ซึ่งเข้ามาในประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมาณว่าประเทศไทยขณะนั้นมีประชากรราว 4.5 ล้านคน-5 ล้านคน (อินแกรม, 2552, หน้า 13) เราจึงไม่ทราบจำนวนที่แท้จริงของคนไทยในเวลาดังกล่าว แต่พออนุมานได้ว่าประเทศไทยในช่วงสมัยนั้นมีกำลังคนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนพื้นที่ เมื่อเป็นเช่นนี้ประเทศไทยจึงต้อง กำหนดวิธีการควบคุม และวิธีการใช้กำลังคนในสังคมให้รัดกุม และมีประสิทธิภาพมากที่สุด เพราะกำลังคนมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการอยู่รอดของสังคมไทยในสมัยนั้น ซึ่งเป็นสังคมที่ต้อง ใช้กำลังคน เพื่อการป้องกัน และขยายอาณาจักร เพื่อการผลิต ตลอดจนการให้บริการชนชั้นแก่ ผู้ปกครอง (อคิน รพีพัฒน์, 2520, หน้า 367-369)

การจัดระเบียบสังคม รากฐานสำคัญของการจัดระเบียบสังคมไทย เกิดจากแนวความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของทั้งแผ่นดิน และชีวิตของราษฎรทุกคนที่ถวายความจงรักภักดี ต่อพระองค์ แนวความคิด ดังกล่าวนำไปสู่การจำแนกชนชั้นและหน้าที่ความรับผิดชอบในสังคมชนชั้นในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำแนกได้เป็น 4 ประเภท เช่นเดียวกับสังคมในสมัยอยุธยา กล่าวคือ

1. เจ้านาย ได้แก่ราชสกุล ซึ่งแบ่งออกเป็น 5 ระดับ ได้แก่ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง ราชสกุลนี้จะถูกลดสกุลยศลงตามลำดับ ดังนั้นภายใน 5 ชั่วคน บรรดาเจ้านาย จะกลายเป็นสามัญชนไปสิ้น

สำหรับเจ้านาย ที่มีความดีความชอบในราชการพระมหากษัตริย์จะทรงตั้งให้ทรงกรม ซึ่งมีลำดับชั้น คล้ายยศของขุนนาง ได้แก่ กรมพระยา กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่น ชนชั้นเจ้านายมีสิทธิที่จะไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับ และเมื่อมีคดีความเกิดขึ้นศาลที่จะตัดสิน ได้ คือ ศาลกรมวังเท่านั้น อีกประการหนึ่งจะขายเจ้านายลงเป็นทาสไม่ได้

2. ขุนนาง คือข้าราชการซึ่งมีลำดับชั้นยศ ดังนี้ คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา

พระหลวง ขุน หมื่น ชนชั้นขุนนาง ได้รับสิทธิพิเศษ ที่จะไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับ เช่นเดียวกันกับเจ้านาย และสิทธินี้จะครอบคลุมไปถึงลูกด้วย แต่สขของขุนนางจะไม่สืบทอดไป ยังลูกหลาน

3. ไพร่ คือ สามัญชนที่มีสิทธิเสรีภาพมาแต่กำเนิด แต่ถูกกำหนดให้ต้องสังกัดมูลนาย และถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับ ทั้งนี้เพราะสังคมไทย เป็นสังคมที่ต้องอาศัยกำลังคนในทุก ๆ ด้าน ดังกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้นวิธีระดมกำลังพลจึงถูกนำมาใช้ โดยให้อยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้านาย หม่อมขุนนาง เวลาเมื่อศึกสงครามเจ้าหม่อมขุนนางจะเรียกระดมคนในควบคุมของตนไปร่วมในราชการทัพ เวลาปกติก็จะประกอบสัมมาอาชีพของตนไป โดยมีช่วงเวลาที่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับ ไปให้บริการแก่ชนชั้นผู้ปกครองตามกำหนดเวลาของแต่รัชสมัย กล่าวคือ ไพร่หลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีหน้าที่ต้องเข้าเฝ้ารับราชการตามหม่อมกรรมที่ตนสังกัดอยู่ปีละ 6 เดือน (เข้าเดือนนอกเดือน) แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดเวลาเหลือปีละ 4 เดือน (เข้าเดือนนอก 2 เดือน) (ขจร สุขพานิช, 2519, หน้า 91-95) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กำหนดเวลาที่ไพร่ต้องเข้าเฝ้ารับราชการคือ ปีละ 3 เดือน อัตรานี้ใช้ไปจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารในปี พ.ศ. 2448 (ภารดี มหาขันธ์, 2527, หน้า 2)

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ในสังกัด ตามพระราชกำหนดศักดินา มูลนายที่จะมีไพร่ในสังกัดได้จะต้องมีศักดินา 400 ไร่ขึ้นไป มูลนายมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ในสังกัดของตน ถ้ามีคดีความเกิดขึ้น มูลนายจะต้องเป็นผู้นำเรื่องขึ้นฟ้องร้องต่อศาล ถ้าไพร่ในสังกัดทำความผิด มูลนายจะต้องนำตัวไปส่งศาล ถ้ามูลนายเป็นใจร่วมปกปิดความผิด มูลนายจะต้องมีโทษด้วย หากไพร่ทำผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ต้องถึงศาล มูลนายมีสิทธิลงโทษเฆี่ยนหรือจับขังได้ เมื่อมีราชการศึกสงคราม มูลนายมีสิทธิเกณฑ์ไพร่สมในสังกัดของตนด้วย หากไพร่มีกิจเดินทางไปต่างถิ่นจะต้องขออนุญาตจากมูลนายก่อน และจะไปอยู่ถิ่นอื่นเป็นการถาวรไม่ได้ เมื่อไพร่ได้รับความเดือดร้อนเจ็บไข้ได้ป่วย หรืออิดโรยเพราะข้าวยากมากแพง มูลนายต้องให้ความช่วยเหลือตามสมควร

ส่วนไพร่มีหน้าที่ต้องเคารพเชื่อฟังมูลนาย และเข้ามาให้บริการแก่มูลนาย เมื่อได้รับคำสั่งหรือตามกำหนดดังกล่าวแล้ว

4. ทาส เมื่อพิจารณาตามกฎหมายลักษณะทาสแล้ว จะพบว่า ทาสมีฐานะต่ำต้อยมาก ขาดสิทธิ เสรีภาพ และไม่ได้รับความคุ้มครอง จากกฎหมายเท่าที่ควร เพราะกฎหมายให้อำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาดกับนายเงิน เช่น นายเงินมีสิทธิจะลงโทษทาสอย่างรุนแรงจนถึงพิการได้ (แต่ไม่ให้ถึงตาย) ส่งทาสไปรับโทษแทนนายเงินก็ได้ นายเงินจะจับหรือขายทาสก็ได้ เป็นต้น

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กำลังคนหรือกำลังแรงงานไพร่เป็นทรัพยากรสำคัญ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และการทหาร ในด้านเศรษฐกิจพวกไพร่เป็นแรงงานสำคัญในการผลิตเครื่องอุปโภคและบริโภค ผลผลิตที่ได้จากแรงงานไพร่นอกจากเพื่อใช้ในการชีวิตประจำวัน และใช้ภายในครอบครัวแล้ว ยังเป็นรายได้ให้แก่รัฐในรูปของภาษีอากรต่าง ๆ เช่น อากรสมปัสสร์ อากรค่านา เป็นต้น (ภารดี มหาขันธ์, 2554, หน้า 128-129)

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และชาวนาในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398

รัฐ (State) กับชาวนามีความสัมพันธ์กันลักษณะหนึ่ง คือ เป็นผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง อีกลักษณะหนึ่งคือ เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตกับชาวนาเป็นกำลังการผลิตในสังคม โดยเฉพาะในสังคมศักดินาพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงอำนาจอธิปไตยเด็ดขาด (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2513, หน้า 72-74) เป็นผู้ควบคุมปัจจัยการผลิตที่สำคัญของประเทศ เป็นผู้เก็บส่วนเกินทางเศรษฐกิจที่มีค่ามากมาบอกกล่าวกันว่ารัฐในเอเชียมีความสัมพันธ์กับประชาชนในการเก็บส่วนเกินโดยตรง โดยไม่มีช่องว่างที่จะทำให้เกิดขึ้นใหม่ ขณะเดียวกันรัฐก็มีความเข้มงวดอย่างมากในการควบคุมทางการเมือง และการครอบงำทางความคิดทางการเมือง ให้ยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ และสุดท้ายรัฐเป็นผู้กำหนดเงื่อนไขการให้สิทธิการครอบครองที่ดินในสังคมกับชาวนาอีกด้วย ดังนั้นจึงถือว่ารัฐเป็นกลไกที่สำคัญที่สุดที่อยู่ในกระบวนการการแบ่งชนชั้นชาวนาไทย ชาวนาเป็นพลเมืองกลุ่มหลักของสังคมไทยตั้งแต่อดีตกาล ไม่ว่าสังคมไทยจะเป็นสังคมแบบศักดินา ไพร่ทาส สมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรือทุนนิยมประชาธิปไตย หลักฐานทางโบราณคดียังชี้ชัดถึงร่องรอยการปลูกข้าวในสยามประเทศมาจนยุคโบราณที่ทำให้ข้าวกลายเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดวิถีชีวิตวัฒนธรรมของสยามแต่อดีต เห็นได้จากประเพณีความเชื่อ และพิธีกรรมของชุมชนในท้องถิ่นภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ปัจจุบันชนกลุ่มใหญ่ยังคงเป็นชาวนาที่ดำรงชีวิตด้วยการปลูกข้าว ชีวิตของชาวนาที่ปลูกข้าวนี้ แม้จะเป็นอิสระอยู่ในตัวเอง แต่ตลอดระยะเวลาในประวัติศาสตร์ นโยบายของรัฐเองมีผลมากมายต่อชีวิต และการทำมาหากินของชาวนาด้วยเหตุที่เมืองและท้องถิ่นมีความสัมพันธ์กันทางสังคมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และการทำนาปลูกข้าวจึงยากที่จะหลีกเลี่ยงจากปัจจัยภายนอก และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้ (ธิดา สาระยา, 2544, หน้า 36) โดยเฉพาะก่อนเปิดประเทศให้มีการค้าเสรีใน พ.ศ. 2398 มีลักษณะความเป็นอยู่และสภาพเศรษฐกิจด้วยบริบท 2 ประการดังนี้

1. ลักษณะความเป็นอยู่ของชนบท ความเป็นอยู่ของชนบทก่อนการเปิดประเทศค้าเสรี

พ.ศ. 2398

1.1 พลเมือง ในปีพ.ศ. 2398 ประเทศไทยมีพลเมืองประมาณ 4-5 ล้านคน จำนวนพลเมืองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจากหลักฐานของชาวต่างประเทศ แสดงให้เห็นว่ามีลักษณะใกล้เคียงกันมาก และยังมีผู้ให้ข้อสังเกตอีกว่า จำนวนพลเมืองในขณะนั้นไม่ได้มีอัตราส่วนกันกับขนาดเนื้อที่ของประเทศทั้ง ๆ ที่เมืองไทยมีอาหารบริบูรณ์ แต่พลเมืองทำนาเพียงครึ่งเดียวของพื้นที่ทั้งหมด เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า การสาธารณสุขและการแพทย์ของไทยยังล้าหลังอยู่มาก นาน ๆ ที่ก็จะเกิดโรคห่าหรือหิวตอดโรคที่ทำให้คนตายลงเป็นจำนวนมาก และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ก็มีการทำสงครามร่วมกับประเทศใกล้เคียง 11 ครั้ง พลเมืองที่ถูกเกณฑ์ไปทำสงครามย่อมล้มตายกันบ้างเป็นธรรมดา อินแกรมได้เปรียบเทียบไว้ว่า จำนวนพลเมืองกับเนื้อที่ของประเทศไทยในขณะนั้นมีอัตราเฉลี่ย 25-30 คนต่อ 1 ตารางไมล์ ข้อเปรียบเทียบของอินแกรมดังกล่าวนี้ ย่อมสันนิษฐานได้ว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะต้องขาดแคลนแรงงานคน คือ แรงงานไม่สมดุลกับที่ดินนั่นเอง และในสมัยดังกล่าว ถือว่ากำลังคน (Manpower) เป็นทรัพยากรที่สำคัญมากกว่าที่ดินเสียอีก ดังจะเห็นได้จากสนทนาระหว่าง เซอร์จอห์น เบาว์ริง กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้ปรากฏในตอนหนึ่งของการสนทนาว่า “เมืองไทยมีทรัพยากรมีที่ดิน แต่ไม่มีคน ทรัพยากรที่ปราศจากคนย่อมเปล่าประโยชน์ เป็นป่า”

จากหลักฐานดังกล่าวนี้ย่อมแสดงให้เห็นเด่นชัดว่า กำลังคนเป็นปัจจัยทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดในสมัยนั้น และยิ่งปรากฏว่า ครึ่งหนึ่งของจำนวนพลเมืองทั้งประเทศอาศัยอยู่ในบริเวณภาคกลาง และประมาณ 85-90% อาศัยตั้งหลักแหล่งอยู่ในชนบท ก็ยิ่งทำให้เห็นความสำคัญของกำลังคนในชนบทในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี เพราะว่า กำลังคนในชนบทจะเป็นแรงงานการผลิตทางเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศในขณะนั้น

1.2 ลักษณะครอบครัว พลเมืองที่มีอยู่ไม่มากนักในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ย่อมมีลักษณะครอบครัวที่น่าสนใจ ดังจะเห็นได้ว่า ในอดีตนั้น ชาวไทยแต่เดิมยังไม่มีนามสกุลใช้ ก็เพราะปกติชาวไทยมักจะอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่หรือทั้งหมดก็ล้วนแต่เป็นญาติพี่น้อง หรือไม่ก็เกี่ยวดองยุ่งกันทั้งนั้น ความจำเป็นเรื่องนามสกุลจึงไม่มี (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 356) ถ้าจะอ้างถึงคนนั้นคนนี้มีชื่อซ้ำกันต้องเติมคำอื่นต่อท้ายชื่อ บอกลักษณะเป็นเฉพาะของคนนั้น เพื่อจะได้ทราบว่าใครเป็นใคร เช่น นายจู้ย ฟันขาว นายจู้ย หมวดโง้ง (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 356)

ลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงระบบครอบครัวไทยที่ส่วนมากจะยอมรับนับถือญาติทั้งทางฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 356) นั่นเอง โดยทั่วไปแล้วในครอบครัวหนึ่งคิดว่ามีคน 5-6 คน ส่วนมากสมาชิกในครอบครัวเหล่านี้จะเป็นพี่น้อง หรือบุตรเขย บุตรสะใภ้ คนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ญาติพี่น้องมีน้อยมาก (จิมเมอร์แมน, 2476, หน้า 26) ลักษณะของ

ครอบครัวไทยนั้นมีเรื่องน่าสนใจอย่างหนึ่ง คือ เรื่องการแต่งงานเพื่อสร้างครอบครัว ตามธรรมเนียมของการแต่งงานของไทยในอดีตนั้น เมื่อแต่งงานแล้ว ผู้ชายกลับต้องไปอยู่บ้านฝ่ายหญิง (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 358)

ในเรื่องลักษณะความสัมพันธ์ทางครอบครัวของชาวไทยนั้น มีลักษณะที่เป็นครอบครัวผสม (Complex Family) และในขณะเดียวกันก็มีลักษณะครอบครัวแบบขยายตัว (Extended Family) อยู่ด้วย กล่าวคือ เมื่อบุตรของชานาแต่งงานมีครอบครัวแล้ว มักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกับบิดามารดา ช่วยบิดามารดาทำนาหรือจ้างจูงขยายเนื้อที่นาออกไป เพื่อให้ผลิตข้าวได้มากขึ้นเพียงพอแก่การบริโภคของสมาชิกในครอบครัวเพิ่มขึ้น เกิดเป็นหมู่เรือนขนาดย่อมขึ้น (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 315-320) เมื่อสมาชิกในครอบครัวเพิ่มขึ้นอีก เรือนหมู่เหล่านี้ก็จะค่อย ๆ ขยายออกกลายเป็นหมู่บ้าน (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 315-320) คือ ลักษณะเด่นชัดของครอบครัวของชานาไทย ที่เรียกว่า ครอบครัวผสม (Complex Family) ลักษณะครอบครัวแบบนี้ยังพอมิให้เห็นในปัจจุบัน เช่น หมู่บ้านในแถบตำบลสำโรง กิ่งอำเภอแปลงยาว จังหวัดฉะเชิงเทรา (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 323) เป็นต้น

นอกจากนี้เมื่อผู้เป็นญาติกันนั้น บางคนอาจจะแยกย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่แห่งอื่น แต่ก็ยังไปมาหาสู่กัน ให้ความช่วยเหลือกันร่วมมือกันเป็นพิเศษเมื่อถึงคราวจำเป็น ดังนั้นลักษณะครอบครัวแบบขยายตัว (Extended Family) ออกไปดังกล่าวนี้จึงมีอยู่ในครอบครัวไทยด้วย เหตุนี้ความสัมพันธ์ทางระบบครอบครัวของชานาในชนบทมีลักษณะดังกล่าว จึงทำให้ลักษณะความสัมพันธ์แบบวงศ์ญาติเกิดขึ้นอย่างแน่นแฟ้นมาก จึงไม่น่าแปลกใจอะไรเลยที่แม้แต่ในปัจจุบัน เมื่อเดินทางเข้าไปเที่ยวในบางหมู่บ้านในชนบท จะพบว่า คนในหมู่บ้านแต่ละครอบครัวเมื่อไล่เลียงกันไปแล้วถึงในชั้นบรรพบุรุษ ล้วนต่างเป็นพี่น้องกันมาแต่ในอดีตกันทั้งสิ้น ในเรื่องเกี่ยวกับความเป็นอยู่ภายในครอบครัว ผู้ชายเป็นผู้ที่มีอำนาจมากที่สุด ชีวิตของผู้หญิงไทยซึ่งเป็นภรรยา มีภาระหน้าที่มาก ดังจะเห็นได้ว่า ชีวิตของผู้หญิงไทยต้องทำงานที่ผู้ชายต้องทำกันเป็นต้นว่า ทำงานในท้องไร่ ท้องนา ในแม่น้ำ จะเห็นสตรีทำหน้าที่แจว พาย และบังคับเรือนานาชนิดมากกว่าผู้ชาย บ้างก็จับปลาหากิน หรือไม่กี่แจวเรือจ้าง รับส่ง ไม่ปรากฏว่าสตรีสยามไม่ว่าจะอยู่ในฐานะเช่นไรเก็บเนื้อเก็บตัวอยู่ในบ้าน ที่เป็นเช่นนี้ อาจจะเป็นเพราะว่า ผู้ชายไทยในชนบทส่วนใหญ่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานมารับใช้ราชการตลอดปี ที่เรียกว่า “เข้าเดือน ออกเดือน” (กมลพิสมัย นวรัตน์, 2506, หน้า 205-207) จึงไม่มีเวลาเพียงพอที่จะทำงานให้แก่ครอบครัวได้มาก ภาระหน้าที่การงานต่าง ๆ ในชนบทส่วนมากผู้หญิงจึงต้องทำหน้าที่แทน

ดังนั้น ฐานะของสตรีไทยในชนบทดังกล่าว ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นได้ว่าสตรีในสมัยก่อนเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวไทยในชนบทเป็นอันมาก

1.3 ลักษณะบ้านเรือน ที่อยู่อาศัยของครอบครัวชาวนาในชนบทส่วนใหญ่มักจะปลูกอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลอง (ชัย เรืองศิลป์, 2517, หน้า 131) การสร้างที่อยู่อาศัยของชาวนาในชนบทมักสร้างเป็นแบบง่าย ๆ ใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่นเป็นส่วนประกอบ (สมชาย หลั่งหมอยา, 2521, หน้า 53) ชาวนาในชนบทส่วนใหญ่มักจะเป็นคนยากจน (ชัย เรืองศิลป์, 2517, หน้า 132) บ้านของชาวนาจน ๆ จึงมีขนาดเล็กปลูกติดดิน เอาพื้นดินเป็นพื้นบ้านฝาบ้านทำด้วยกระแฉังหรือดิบจาก หลังคามุงจากหรือใบไม้ใหญ่อย่างอื่น มีแคร่ไม้เป็นที่นั่งนอน พอกับจำนวนคนในบ้าน ประตูปานมีประตูดียว เสาบ้านใช้ไม้รวก (ชัย เรืองศิลป์, 2517, หน้า 131) ที่บริเวณบ้านใกล้กระท่อมที่อยู่อาศัยก็ปลูกพืชผักบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ตามแต่ต้องการ เช่น พริก มะเขือ เป็นต้น อันจำเป็นแก่ชีวิตประจำวัน (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 317) ถ้าเจ้าของบ้านมีฐานะดีก็มักจะสร้างบ้านด้วยไม้จริง เป็นบ้านชั้นเดียวได้ดูสูง หลังคามุงจาก หรือมุงด้วยใบไม้ใบใหญ่อย่างอื่น เสาบ้านก็มักใช้ไม้จริงเพื่อความทนทาน การสร้างบ้านได้ดูสูง ไม่ใคร่เดือดร้อนเหมือนคนที่อยู่บ้านติดดิน ซึ่งอาจไม่มีที่หลบที่นอนหรือไม่มีที่หุงข้าว หรือบางทีก็ต้องเผชิญกับงูเห่า หนูนา และตะขาบ ซึ่งหนีน้ำมาเอาบ้านคนเป็นที่พึ่ง (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 131) ลักษณะการสร้างที่อยู่อาศัยของชาวนาในชนบท ดังกล่าวนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ชาวนาไม่ว่าจะยากจนหรือมีฐานะดี ต่างก็มักจะสร้างที่อยู่อาศัยของตนโดยอาศัยวัสดุที่หาได้ในท้องถิ่นเป็นส่วนประกอบทั้งสิ้น

1.4 นักเลงโตในหมู่บ้าน สภาพความเป็นอยู่ของชาวนาในชนบทแต่ก่อนนี้อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงมากจนเกิดความรู้สึกว่าไม่สามารถพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลางในการดำเนินชีวิตได้ ไม่ว่าจะเป็นในด้านการประกอบอาชีพ ด้านสวัสดิภาพของชีวิตและทรัพย์สิน โดยเฉพาะความเดือดร้อนอย่างหนึ่งในเรื่องโจรผู้ร้าย (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 381) กล่าวคือ หมู่บ้านไหนมั่งคั่งมีความอุดมสมบูรณ์กันอนตาไม่หลับ อาจมีโจรผู้ร้ายจากที่อื่นเข้าจู่โจมตีปล้นทรัพย์สินสมบัติ มีวัวควาย ปล้นเอาง่าย ๆ เป็นต้น (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 381) เมื่อสภาพความเป็นอยู่ของคนแต่ก่อนมีอย่างนี้ ความจำเป็นบังคับให้ต้องหาทางป้องกันเหตุในหมู่บ้าน หรือหลายหมู่บ้านรวมกัน จะต้องมีคนคนหนึ่งเป็นคนกล้าคนเก่งของหมู่บ้านหรือของตำบลนั้น ๆ เรียกกันว่า นักเลงโต (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 381) คนที่เป็นนักเลงโต มักเป็นคนหนุ่มกำลังฉกรรจ์ และส่วนมากเป็นลูกหลานของพ่อบ้านในถิ่นนั้น ชั่วตัวพ่อบ้านเองเมื่อสมัยยังหนุ่มอาจเคยเป็นนักเลงโตมาก่อนก็ได้ เหตุนี้คนที่เป็นักเลงโต จึงเป็นที่นับถือและกลัวเกรงแก่คนอื่น (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 382) คนเป็นนักเลงโต ย่อมเป็นผู้มีใจกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย อย่างที่เรียกกันว่า มีใจนักเลง (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 382) สังคมไทยสมัยก่อน บรรดาผู้จะเป็นนักเลงโตมักจะเริ่มต้นจากการเป็นนักเลงควายเสียก่อน คือ เป็นผู้ไปปลักควายของคนในหมู่บ้านอื่นก่อน การปลักควายนั้่นมักจะทำกันโดยเฉพาะหน้าแล้งหลังจากว่างเว้นการทำงาน ในสมัยก่อนในหมู่บ้านชนบทไม่ถือว่าการปลักควายเป็นเรื่อง

เสียหยาอะไร (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 383) เพราะว่าเป็นการเผชิญภัยเสี่ยงอันตรายของคนหนุ่มกำลังฉกรรจ์ (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 383) การเป็นนักแสดงควายในสมัยก่อนเห็นจะปรากฏมีอยู่ทั่วไปในสังคมชนบทของไทย ในขณะเดียวกันแม้แต่ประเทศเพื่อนบ้านก็เห็นจะมีอยู่เหมือนกัน เช่น ชาวชนบทในเมืองพม่า เป็นต้น

หน้าที่ของนักแสดงโตในหมู่บ้าน ก็คือ มีหน้าที่ดูแลป้องกันนักแสดงโตเพื่อนบ้านอื่นที่ไม่ใช่ (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 384) พวกเดียวกัน ประพัตติคนเป็นคนพาลเกะกะ ยกพวกมารุกรานรังแกหมู่บ้านหรือตำบลของตน (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 381) การกระทำความผิดจึงจัดว่านักแสดงโตเป็นคนดีคนหนึ่ง (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 383) นอกจากนี้ในบางครั้งบางคราวทางราชการสามารถปฏิบัติงานราชการในชนบทให้ลุล่วงไปได้ โดยความร่วมมือของนักแสดงโตประจำหมู่บ้าน เช่น การใช้นักแสดงโตเป็นหัวหน้าควบคุมการทำงานของไพร่ที่ถูกเกณฑ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513, หน้า 187) ดังนั้น การเป็นนักแสดงโตประจำหมู่บ้านจึงเป็นคำนิยมที่ชาวนาในหมู่บ้านให้การยอมรับและสนับสนุนในขณะนั้นมาก

1.5 ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับหมู่บ้าน สังคมของชาวนาในชนบทนั้นมีความนับถือเลื่อมใสในพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก และยังมีการนับถือผี รวมทั้งนับถือพิธีบางอย่างของศาสนาพราหมณ์ด้วย (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 495) ศูนย์กลางของหมู่บ้าน โดยทั่วไปในชนบทจึงได้แก่วัด (ฤทัย จงใจรัก, 2520, หน้า 8) แต่วัดมักจะเกิดขึ้นหลังจากชาวบ้านกินดีอยู่ดีแล้วนั่นเอง ถึงแม้ว่าวัดจะเกิดขึ้นภายหลัง แต่วัดก็มีความสำคัญต่อหมู่บ้านมาก เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านและมีอิทธิพลที่จะเป็นตัวประสานยึดเหนี่ยวให้หมู่บ้านดำรงอยู่ได้เป็นกลุ่มก้อน (ฤทัย จงใจรัก, 2520, หน้า 8) หมู่บ้านใดเมื่อไม่มีวัดก็มีศาลเทวดาประจำหมู่บ้านสำหรับชาวบ้านจะได้เช่นสังเวทเป็นประจำตามระยะเวลาที่กำหนดกันขึ้น ศาลประจำหมู่บ้านนี้เป็นศาลของเจ้าที่ ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า พระภูมิเจ้าที่ของหมู่บ้าน (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 424) และเมื่อต้องการจะทำบุญสุนทาน แสวงบุญกุศล ก็ต้องไปทำที่วัดของหมู่บ้านอื่น ตำบลอื่น แม้จะไม่เป็นการสะดวกก็ตาม (เสฐียรโกเศศ, 2515, หน้า 424)

คนไทยในชนบทสมัยโบราณเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาแน่นแฟ้น เพราะเชื่อคำสั่งสอนของพระภิกษุโดยปราศจากความเคลือบแคลง และนับถือพระภิกษุว่าเป็นผู้ที่มีความรู้มากกว่าฆราวาส นับถือว่าเป็นผู้ทรงศีล จะต้องพูดแต่ความจริง และนับถือว่าเป็นครูบาอาจารย์ (ชัย เรื่องศิลป์, 2522, หน้า 495) ด้วยเหตุนี้บทบาทของวัดที่มีต่อหมู่บ้านในสมัยก่อนจึงมีมาก นอกจากชาวบ้านจะนับถือพระในวัดลักษณะดังกล่าวแล้ว ชาวบ้านยังถือว่าวัดนั้นเป็นสถานที่ประชุมของชาวบ้านเป็นศูนย์กลางรวมข่าว และแพร่ข่าว เป็นที่พักพิงของคนเดินทางไกล เป็นที่เก็บ

ศพ และเผาศพ เป็นต้น (ชัย เรื่องศิลป์, 2522, หน้า 501) เป็นที่พึงของประชาชนในยามเกิดศึกสงคราม เช่น เมื่อครั้งชาวบ้านบางระจันรบกับพม่า ก็ได้อาศัยหลวงพ่อรูปหนึ่งทำเครื่องรางของขลังแจกชาวบ้านในหมู่บ้านบางระจัน ทำให้มีน้ำใจฮึกเหิมต่อสู้กับข้าศึกอย่างทรนงองอาจ (ชัย เรื่องศิลป์, 2522, หน้า 501) เป็นที่ชาวบ้านมาร่วมชุมนุมกันฟังเทศน์และทำบุญกัน (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 426) นอกจากนี้สังคมชาวนาในชนบทยังนับถือวัดเป็นศูนย์กลางสำคัญในการที่บุตรหลานจะได้ศึกษาหาวิชาความรู้และบวชเรียนอีกด้วย (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 429) ดังนั้น ความสำคัญของการศึกษาในสมัยนี้จึงยังคงมีวัดเป็นศูนย์กลางเหมือนสมัยอยุธยา ดังที่สังฆราชปาเลกัวซ์ ซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองไทยในรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2372 ได้เล่าว่า

.....ภายหลังหรือบางครั้งก็ก่อนหน้านั้นงานโกนจุก บิดามารดาจะส่งบุตรหลานของตนไปวัดเพื่อให้เรียนอ่านและเขียน พวกเด็กจะรับใช้พระสงฆ์โดยการเป็นฝัพายหรือศิษย์วัด พระสงฆ์ก็แบ่งอาหารที่ได้รับบิณฑบาตทานให้ แล้วก็สอนให้อ่านหนังสือไปวันละเล็กน้อย..... (สังฆราชปาเลกัวซ์, 2506, หน้า 206)

จากคำบอกเล่าของสังฆราชปาเลกัวซ์ ดังกล่าวนี้น่าจะแสดงให้เห็นถึงลักษณะของการเล่าเรียนของชาวบ้านในวัดสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีลักษณะที่คล้ายกับการศึกษาในสมัยอยุธยาที่ลาลูแบร์ (La Loubere) เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส (สมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 พ.ศ. 2186-2285) ที่มายังราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์ในปี พ.ศ. 2230-2231 ได้เล่าไว้ว่า

.....เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ 7 หรือ 8 ขวบ แล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรของตนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุสงฆ์ พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัดสอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่าน เขียน และนับจำนวนเลข เป็นสำคัญ.....แต่ไม่มีการสอนพงสาวดาร กฎหมาย และศาสตร์อื่น ๆ ด้วยเลย.....(ลาลูแบร์, 2510, หน้า 261-262)

จากข้อเขียนของลาลูแบร์ ย่อมทำให้ทราบว่า ลักษณะการศึกษาเล่าเรียนของลูกชาวบ้านโดยทั่วไปทั้งในสมัยอยุธยา และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ได้แตกต่างกันนัก

วัยอาจ (2509) ได้ให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า “ลักษณะการเรียนของลูกชาวบ้านทั่ว ๆ ไปมุ่งเพื่อใช้ในชีวิตประจำวันมากกว่า เพราะว่าผู้ชายไทยส่วนมาก หลังจากเรียนหนังสือในวัดเมื่อเป็นเด็กมักจะออกไป ทำนา ทำสวน ค้าขาย เหมือนบรรพบุรุษของเขาแต่ก่อน” (วัยอาจ, 2509, หน้า 41) ส่วนวิชาอาชีพนั้นก็เรียนจากบิดา มารดา หรือผู้ปกครอง โดยในวัยเยาว์ก็ช่วยเหลือบิดา มารดา

หรือผู้ปกครอง เป็นการเรียนวิชาก่อนลงมือปฏิบัติเอง เมื่อโตขึ้นก็สามารถทำนาได้เอง การที่รัฐบาลไม่ได้จัดการศึกษาเกี่ยวกับวิชาชีพนี้ อาจเป็นเพราะรัฐบาลเห็นว่า เป็นสิ่งที่ชาวนาู้กันอยู่แล้ว จึงปล่อยให้ครอบครัวของชาวนาในชนบทศึกษาวิชาการทำนากันเองตามบุญตามกรรม ดังนั้นวิธีการทำนา พร้อมทั้งอุปกรณ์การทำนาของไทย จึงไม่ได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นกว่าที่เคยใช้กันมาในสมัยโบราณ ดังเดิมที่สุด

การเรียนในวัดเท่าที่กล่าวมานั้นเป็นเรื่องของเด็กชายเป็นส่วนใหญ่ เด็กหญิงที่จะมีโอกาสนั้นหายาก ด้วยจะไปเรียนกับพระในวัดปนกับเด็กไม่ได้ ดังนั้น เมื่อโตอายุพอสมควรก็ช่วย พ่อ แม่ ทำงานบ้าน เช่น ตักน้ำ ตำข้าว เก็บผัก หักฟืน หุงข้าว ทอผ้า และเย็บปักถักร้อยสิ่งง่าย ๆ ตลอดจนเลี้ยงน่อง (เสถียร โกเศศ, 2515, หน้า 451) การที่ลูกผู้หญิงมีโอกาสเรียนรู้หนังสือที่วัดก็เพราะว่า ไม่อยากให้ลูกผู้หญิงรู้หนังสือ เพราะกลัวจะเล่นเพลงยาวแต่งกลอนโต้ตอบกับผู้ชาย คิมิดีอาจทำให้ใจแตกได้ (เสถียร โกเศศ, 2515, หน้า 451)

ปัญหาที่น่าสนใจเกี่ยวกับการศึกษาของลูกชาวบ้านในชนบทที่เรียนกับวัดนั้น ได้รับความสำเร็จมกน้อยเพียงใดนั้น ในเรื่องนี้สังฆราชปาเลกัวซ์ได้กล่าวไว้ให้เป็นข้อคิดว่า “ปรากฏว่าจากจำนวนเด็ก 100 คน ที่อยู่ที่วัดมาตั้ง 8 ปี ถึง 10 ปี จะมีอยู่ราวสัก 20 คน เท่านั้นที่อ่านหนังสือออก และสัก 10 คน เท่านั้นที่เขียนหนังสือได้ด้วย เมื่อพ้นจากวัดไป” (สังฆราชปาเลกัวซ์, 2506, หน้า 206)

จากข้อคิดของสังฆราชปาเลกัวซ์ ดังกล่าว คงจะเป็นความจริง เพราะเด็กชนบทในอดีตเมื่อโตขึ้น จึงรู้หนังสือได้แต่น้อย ดังที่ปรากฏในประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งจะทรงออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา ในปี พ.ศ. 2401 ว่า “ผู้ที่อ่านคัมภีร์หนังสือตราหน้าน้อยตัว ถึงจะอ่านได้ก็ไม่เข้าใจ เพราะราษฎรเมืองไทยผู้รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าที่ไม่รู้คนไพร่ในประเทศบ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก”

หลักฐานที่กล่าวถึงนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า คนบ้านนอกที่อยู่ในชนบท ในอดีตไม่ค่อยจะรู้หนังสือนัก และการเรียนหนังสือจากวัดอาจจะไม่ได้ผลดี ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้ราษฎรในหมู่บ้านขาดคนชั้นกลางมาก ขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมภายในหมู่บ้านและหลักศาสนาที่ได้รับจากการถูกอบรมอยู่ตลอดเวลาจากทางวัด จึงมีบทบาทบังคับไม่ให้คนในหมู่บ้านกล้าจะทำอะไร ๆ ประหลาด ซึ่งบางครั้งอาจจะนำความเจริญมาสู่หมู่บ้านได้ แต่ถ้าไปขัดหรือผิดขนบธรรมเนียมประเพณี หรือหลักศาสนาแล้วก็จะไม่กล้าทำเป็นอันขาด ลักษณะเช่นนี้เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญ ซึ่งมีผลทำให้สังคมในชนบทขาดความเคลื่อนไหวทางสังคม (Social-mobility) ไปในทางที่เจริญ จึงส่งผลให้ประเทศเจริญช้ามาก

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน กับวัดได้เป็นอย่างดี บทบาทของวัด และพระสงฆ์ที่อยู่ในวัดจึงมีบทบาทต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาในชนบทมาก ความสำคัญของวัด ดังกล่าวนี้นำให้รัฐบาลในขณะนั้นได้ให้ความสำคัญต่อสถาบันทางศาสนา มาก ดังที่ จอห์น ครอฟอร์ด ได้กล่าวไว้ว่า “สถาบันที่เกี่ยวข้องกับศาสนามีอิทธิพลต่อระบบการปกครองของประเทศอย่างมาก ไม่มีประเทศใดในโลกตามความเห็นของข้าพเจ้าที่ศาสนาเข้ามามีส่วนในชีวิตประจำวันมากเท่ากับกรุงสยาม กล่าวกันว่า มีพระภิกษุสงฆ์อยู่ในเมืองหลวง ถึง 5,000 องค์ และทั่วประเทศจะมีประมาณ 50,000 องค์.... พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้จะมีนิวาสสถานอยู่ในวัดวาอาราม และจะต้องตัดขาดจากโลกียสุขกับจะรับจ้างทำงานไม่ได้.... พระสงฆ์เหล่านี้ได้รับอาหาร และปัจจัยไทยธรรมจากการทำบุญของผู้คนพลเมือง แต่ทั้งหมดนี้ก็เป็นความเชื่อถือของพุทธศาสนิกชนชาวสยาม และบรรดาของผู้คนที่นำมาถวายอันนับว่า พอเพียงแก่การยังชีพ ฉะนั้น พระสงฆ์จึงมีชีวิตอยู่ในเกณฑ์สมบูรณ์พูนสุข ซึ่งประชาชนทั่วไปมิได้รู้ข้อเท็จจริงข้อนี้ ในขณะสงฆ์ ซึ่งจัดเป็นส่วนใหญ่ของประชากรนี้มีระเบียบวินัยนับตั้งแต่พระราชคณะสงฆ์ ไปถึงสามเณร และโดยที่วัดต้องพึ่งพาอาศัยรัฐ และไม่มีการสืบทอดกันทางมรดกหรือครอบครองทรัพย์สินสมบัติให้ หน้าที่ของวัดจึงเป็นการสนับสนุนอำนาจการปกครองของรัฐบาล ข้าพเจ้าไม่แปลกใจเลยที่จะกล่าวว่า การทั้งนี้ย่อมเป็นการสนับสนุนให้ระบบนี้คงอยู่ต่อไปในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งแผ่กระจายครอบคลุมทั่วกรุงสยาม”

ข้อคิดเห็นของจอห์น ครอฟอร์ด ดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของสถาบันทางศาสนาที่มีต่อสถาบันการปกครอง และชีวิตชาวไทยโยทั่วไปในขณะนั้น

1.6 ฐานะทางสังคมของชาวนาในชนบทกับการปกครองระบบศักดินาประเทศไทย
ได้มีการปกครองแบบระบบศักดินามาช้านานแล้วก่อนที่จะตั้งกรุงรัตน โกสินทร์เป็นราชธานี ลักษณะเด่นของการปกครองแบบนี้คือ การแบ่งบุคคลออกเป็น 2 ชั้น คือ บุคคลชั้นผู้ปกครอง และบุคคลชั้นที่อยู่ภายใต้การปกครอง

บุคคลชั้นผู้ปกครอง คือ บุคคลที่เป็นข้าราชการหรือขุนนางที่มีศักดินา ตั้งแต่ 400 ขึ้นไป (สังฆราชปาเลกัวซ์, 2506, หน้า 80) จนถึงพระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงเป็นประมุขของประเทศ บุคคลชั้นนี้เป็นผู้มีอำนาจ มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ และการเมืองในประเทศ บุคคลที่อยู่ภายใต้การปกครอง คือ ประชาชนทั่วไป รวมทั้งข้าราชการ ที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ลงมา พวกนี้เรียกว่าไพร่ นอกจากนี้บุคคลชั้นนี้ยังรวมถึงทาสอีกด้วย

จากลักษณะเด่นของการปกครองระบบศักดินาที่มีการแบ่งบุคคลออก ดังกล่าวนี้นำจึงทำให้สามารถกล่าวได้ว่า ชาวนาชนบทส่วนใหญ่ของประเทศซึ่งเป็นบุคคลที่อยู่ภายใต้การปกครอง

จึงมีฐานะในทางสังคมเป็นไพร่พวกหนึ่ง และเป็นทาสพวกหนึ่ง ดังจะกล่าวถึงฐานะทางสังคมของชนชั้นเหล่านี้

1.6.1 ไพร่ คือ สามัญชนที่มีสิทธิเสรีภาพมาแต่กำเนิด แต่ถูกกำหนดให้ต้องสังกัดมูลนายและถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับ ทั้งนี้เพราะสังคมไทย เป็นสังคมที่ต้องอาศัยกำลังคนในทุก ๆ ด้านดังกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้นวิธีระดมกำลังพลจึงถูกนำมาใช้ โดยให้อยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้านายหม่อมขุนนาง เวลามีศึกสงครามเจ้าหม่อมขุนนางจะเรียกระดมคนในควบคุมของตนไปร่วมในราชการทัพ เวลาปกติก็จะประกอบสัมมาอาชีพของตนไป โดยมีช่วงเวลาที่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับไปให้บริการแก่ชนชั้นผู้ปกครองตามกำหนดเวลาของแต่รัชสมัย (ขจร สุขพานิช, 2519, หน้า 91-95)

ตามกฎหมายประกาศในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ว่า “โบราณราชประเพณี มาแต่ก่อนเลขไพร่หลวง ไพร่สมต่าง ๆ มาเป็น 2 จำพวก คือ ไพร่สม และไพร่หลวง

ไพร่สม คือ ไพร่ที่ขึ้นทะเบียนสังกัดเจ้านายหรือมูลนาย หรือขุนนาง ผู้ใด ผู้หนึ่ง เพื่อเป็นทั้งผู้รับใช้ และผู้ที่คอยให้ของกำนัล ทั้งให้บริการแรงงานแก่ขุนนางหรือเจ้านาย

ไพร่หลวง คือ พลเมืองที่ขึ้นทะเบียนลักเป็นคณของหลวง มีหน้าที่ทำงานหลวง โดยเฉพาะ เช่น เข้ารับใช้งานตามกรม กองของรัฐบาล เลี้ยงสัตว์หลวง ก่อกำแพงเมือง ขุดคลอง ทำทอผ้ากันน้ำ สีข้าวในโรงสีหลวง พายเรือหลวง เป็นต้น (ชัย เรืองศิลป์, 2517, หน้า 196)

นอกจากนี้ ยังทำหน้าที่ต่อรัฐ คือ ในยามศึกสงครามจะต้องถูกเกณฑ์เป็นทหารในการสู้รบ และในยามสงบต้องทำงานโยธา และงานรับใช้ต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ของทางราชการ ซึ่งเรียกว่า “รับราชการ” “ทำราชการ” (ขจร สุขพานิช, 2518, หน้า 40)

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าการปกครอง แบบระบบศักดินาของไทยที่มีมาช้านานนั้น ได้มีส่วนกำหนดให้ฐานะทางสังคมของชาวนาในชนบทต้องผูกพันกับรัฐในฐานะไพร่ โดยผ่านทางมูลนายโดยมีกฎหมายกำหนดลงทะเบียนไพร่ คล้ายกับการจัดทำสำมะโนครัวในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็เพื่ออำนวยความสะดวกควบคุมกำลังคนยามเรียกเกณฑ์มารับใช้ราชการยามปกติและเกิดศึกสงคราม

1.6.2 ทาส ชาวไทยส่วนใหญ่มีฐานะเป็นไพร่ตามกฎหมายในขณะเดียวกันก็ปรากฏว่า เมื่อชาวนาที่เป็นไพร่ต้องประสบความยากจนก็อาจจะขายตัวหรือลูกเมียคงเป็นทาสได้โดยง่าย ถ้าเป็นการขายฝากไม่ใช่ขายขาดก็สามารถไถ่ตัวออกไปเป็นไพร่อีก ถ้าขายขาดก็ไม่สามารถไถ่ตัวได้ (พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, 2508, หน้า 10) ด้วยเหตุนี้ในสังคมไทยในขณะนั้นจึงมีทั้งไพร่และทาสปะปนกันอยู่และการที่ชาวนาในชนบทต้องกลายเป็นทาสในลักษณะดังกล่าวนี้จึงเรียกว่า ทาสสินไถ่ ซึ่งหมายถึง เจ้าทาสได้มาด้วยการเอาสินทรัพย์ไปซื้อ หรือแลกเปลี่ยน

(ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 406) สังคมไทยในชนบทส่วนใหญ่จึงมีชาวนาที่เป็นทาสสินไถ่มาก (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 287) ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ในทาสสินไถ่นั้นจะมีลูกทาสในเรือนเบี้ย ซึ่งหมายถึง ทาสที่เกิดขึ้นในบ้านของนายเงินในขณะที่แม่ของเด็กเป็นทาสอยู่ (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 287) รวมอยู่ด้วย สภาพความเป็นอยู่ของทาสในสมัยนั้น คือ ทาสจะต้องทำงานทุกอย่าง ตามที่มูลนายใช้โดยไม่ได้รับค่าแรงงานต้องยอมให้มูลส่งตัวทำงานโยธาแทนนาย (สังฆราช ปาเลกัวซ์, 2506, หน้า 214) หรือออกรบแทนนายซึ่งถูกเกณฑ์ ต้องยอมให้มูลนายขายให้แก่ผู้อื่น เวลามูลนายตาย ทาสก็ยังไม่มียศสภาพ กฎหมาย ถือว่าเป็นมรดกเป็นของทายาทเช่นเดียวกับ หมู หมา วัว ควาย และทรัพย์สินต่าง ๆ (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 133)

ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาจำพวกหนึ่งที่เป็นทาสในขณะนั้น จะได้กินอิ่มหรือไม่อิ่ม ดีหรือไม่ดี ต้องแล้วแต่ความกรุณาปราณีของมูลนาย จะได้นอนบนพื้น หรือกระดาน หรือ บนดิน ก็แล้วแต่มูลนายจะจัดให้ (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 133) ทั้งนี้ก็เพราะว่า ทาสมีสิทธิได้รับการเลี้ยงดูตามสมควรจากมูลนาย (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 133) นอกจากทาสจะต้องรับใช้มูลนายแล้ว ทาสยังมีหน้าที่ ที่พึงปฏิบัติต่อรัฐอย่างหนึ่งก็คือ ต้องทำราชการรับใช้รัฐเช่นเดียวกับไพร่ ถ้าไม่สมัครใจทำราชการหรือมูลนายไม่ปล่อยตัวไปทำราชการ ก็ต้องเสียเงินค่าราชการเหมือนไพร่ ในรัชกาลที่ 2 ที่ 3 ทาสมีกำหนดทำราชการปีละกี่เดือน กี่วัน จะ ไม่มีทางทราบเลย รู้แต่เพียงว่าในรัชกาลที่ 5 ทาสรับราชการปีละ 8 วัน ถ้ายอมเสียเงินค่าราชการแทนการทำงาน ต้องเสีย 6 สลึง มูลนายต้องเป็นผู้ชำระเงินถ้าไม่ต้องปล่อยทาส

ความสำคัญของทาสในสังคมชนบทไทยนั้น มีความสำคัญมาก เพราะทาสเป็นแรงงานสำคัญส่วนหนึ่งของการทำนาได้ ดังนั้นผู้ที่มีที่ดินมาก ๆ ย่อมแสวงหาทาส เพื่อใช้เป็นแรงงานในการทำนา เพราะเสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่าการจ้างลูกจ้าง ซึ่งหายากในระบายนั้น จะเห็นได้ว่าฐานะทางสังคมของชาวนาในชนบทในขณะนั้นมีทั้งเป็นไพร่ และทาส ชาวนาที่เป็นทาสนั้น จะมีฐานะทางสังคมต่ำกว่าชาวนา ที่เป็นไพร่มาก แต่อย่างไรก็ตาม ทั้งไพร่ และทาสต่างก็ต้องผูกพันต่อระบบการปกครองแบบศักดินาในขณะนั้น (สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, 2522, หน้า 65)

ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนาในชนบทก่อนการเปิดประเทศ พ.ศ. 2398

1. การผลิตเพื่อยังชีพ และชนิดของผลผลิต สภาพเศรษฐกิจภายในของประเทศ โดยทั่วไปก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ในขณะนั้น มีสภาพเศรษฐกิจเป็นแบบเลี้ยงตัวเองได้ (Self Sufficient) การที่สภาพเศรษฐกิจของไทยมีลักษณะดังกล่าวนี้ ได้มีผู้ให้ข้อคิดเห็นว่า ในระบายนั้นประเทศต่าง ๆ มุ่งขยายอาณาเขตของประเทศด้วยการใช้กำลังรุกรานประเทศที่มีกำลังน้อยกว่านั้น ทำให้ประเทศต่าง ๆ รวมทั้งไทย ต่างก็มีนโยบายที่จะตัดขาดจากการติดต่อกับประเทศ

อื่น ๆ เพื่อป้องกันการเอารัดเอาเปรียบจากประเทศที่มีกำลังเหนือกว่า พืชผลต่าง ๆ ที่มีก็พยายามที่จะผลิตเพื่อบริโภคภายในประเทศเหล่านั้น ไม่ต้องการให้เหลือเพื่อขายให้แก่ประเทศอื่น ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าไม่ต้องการให้พืชผลของคนต้องตกไปเป็นกำลังแก่ชาติอื่นได้ (สมชาย หลังหมอยา, 2521, หน้า 66) ข้อคิดเห็นดังกล่าวนี้อาจจะเป็นสิ่งที่ถูกต้องได้ เพราะจะเห็นได้จาก พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเปิดงานแสดงศิลปกรรมและพาณิชยกรรมที่วังสระประทุม เมื่อ พ.ศ. 2453 ดังมีใจความตอนหนึ่งของพระราชดำรัสที่แสดงให้เห็นถึง ความต้องการแยกตัวเป็นเอกเทศของไทยและประเทศอื่น ๆ ในอดีตไว้ว่า

.....ประเทศทางแถบตะวันออกเรานี้ แต่เดิมมาถือว่าประเทศใดมีอำนาจที่จะข่มขี่ประเทศที่ใกล้เคียงให้มาอยู่ในอำนาจแผ่อำนาจเขตได้กว้างขวางเพียงใดเป็นเกียรติยศย่อมปรารถนาจะเบียดเบียนซึ่งกันและกัน แผ่อำนาจเขตให้กว้างขวาง แต่หาใครได้พิจารณาถึงประโยชน์ซึ่งจะได้จากภูมิประเทศอันอยู่ในอำนาจนั้นไม่.... ไม่ใช่แต่ประเทศสยามประเทศเดียวที่คิดเห็นว่าการค้ากับนานาประเทศไม่ถูกต้องกับประเพณีบ้านเมือง แลมักจะถืออำนาจภายนอกเข้ามาเอารัดเอาเปรียบต่าง ๆ จึงเห็นว่าไม่ควรคบค้ากับประเทศใด ประเทศหนึ่ง ควรสงวนพืชผลอันยังเกิดขึ้นในพื้นที่เมืองมาเลี้ยงกันแต่เฉพาะชาติเดียวกันในประเทศเดียวกัน.... (หจข., ร.5 บ.3.1/11, ร.ศ. 129)

จากแนวคิดในพระราชดำรัส ดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ปรากฏเป็นจริงมากในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยดังกล่าวนี้ การค้าระหว่างประเทศได้ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิด ด้วยวิธีการค้าโดยกษัตริย์และบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ผ่านทางหน่วยงานของรัฐบาลที่ทำหน้าที่โดยตรง เรียกว่า กรมพระคลังสินค้า (วิลาสวงศ์ พงศบุตร, 2518, หน้า 32-37) ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมการค้า มิให้เอกชนทำการค้าโดยเสรีกับพ่อค้าต่างประเทศ นอกจากนั้นพระคลังสินค้าก็เป็นผู้ดำเนินการค้าทั้งสินค้าออกและสินค้าเข้าทั้งหมด (สมชาย หลังหมอยา, 2521, หน้า 64) ลักษณะการผูกขาดกับต่างประเทศแต่เพียงผู้เดียวของรัฐ ดังกล่าวจึงมีผลสะท้อนให้ระบบเศรษฐกิจของไทยในขณะนั้นมีลักษณะเป็นแบบค่อนข้างที่จะเลี้ยงตัวเองได้ (Self Sufficient) โดยเฉพาะลักษณะดังกล่าวนี้สามารถเห็นได้เด่นชัดในเศรษฐกิจระดับชนบท กล่าวคือ สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านซึ่งอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านดังกล่าวมานั้น เมื่อว่ากันกว้าง ๆ อย่างทั่วไป ก็กล่าวได้ว่า ไม่มีคนมั่งมีอย่างเหลือล้น หรือมีคนอยากจนถึงขั้นแค้นในสิ่งจำเป็นแก่ชีวิต เพราะฉะนั้น คนในหมู่บ้านจึงมีฐานะไม่แตกต่างกันมากจนเกินไปนัก ถึงจะมีเป็นคนมั่งมีหรือเป็นคนจนก็เป็นไปตามส่วนสัมพันธ์ ไม่ผิดแปลกกันมาก ถ้าเป็นคนมั่งมีก็เลี้ยงดูคนมากเท่านั้น (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 325) คนในหมู่บ้าน

ส่วนใหญ่มักมีอาชีพทำการเกษตรเป็นหลัก (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 325) โดยเฉพาะการปลูกข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของคนไทย แต่ก็ยังไม่มีการผลิตจนกลายเป็นสินค้าสำคัญเช่นในปัจจุบัน ชาวนาแต่ละครอบครัวมีที่นาผืนเล็ก ๆ กล่าวโดยเฉลี่ยแล้วคงน้อยกว่าคนละ 25 ไร่ ชาวนาเหล่านี้จะปลูกข้าวเพียงเฉลี่ยเพื่อพอกินในครอบครัวเท่านั้น (ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, 2517, หน้า 10) และมีการปลูกฝ้ายเพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่ม นอกจากนี้ยังมีการปลูกยาสูบ ผักและผลไม้ เพื่อใช้สูบและรับประทานเองด้วย มีการเลี้ยงสัตว์เพื่อกินเนื้อ เช่น เป็ด ไก่ มีปลา และนกนานาพรรณอย่างอุดมสมบูรณ์ตามแหล่งน้ำต่าง ๆ เช่น ห้วย หนอง คลอง บึง ทั้งนี้เนื่องจากในเวลาน้ำท่วม ฝูงปลาได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากมาในท้องทุ่ง ตามกกอก และแพผัก ครั้นน้ำลดลง ฝูงปลาที่เคลื่อนย้ายไปลงแม่น้ำลำคลองด้วย ที่เคลื่อนย้ายไม่ทันก็ติดอยู่ในหนองบึง ทำให้แหล่งน้ำเหล่านี้อุดมไปด้วยนกนานาชนิด ที่มากินปลาเป็นอาหารทั้งกลางวันและกลางคืน เมื่อคนต้องการก็ไปจับกินได้ตลอดเวลา (สังฆราช ปาเลกัวซ์, 2506, หน้า 13) นอกจากนี้หมู่บ้านบางแห่งยังมีการปลูกพืชพื้นบ้านหลายอย่าง ที่สำคัญได้แก่ อ้อย พริกไทย ซึ่งสามารถนำมาทำเป็นอุตสาหกรรมน้ำตาล และส่งพืชผลบางอย่างโดยรัฐบาลเป็นผู้ส่งขายให้กับพ่อค้าต่างประเทศได้ และในหมู่บ้านบางแห่งยังมีการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน ดังมีหลักฐานปรากฏให้เห็น ได้แก่ หมู่บ้านมอญแถบปากเกร็ด นนทบุรี นอกจากจะทอผ้าแล้ว ยังมีการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนประเภทเครื่องปั้นดินเผา พวกตุ้ม หม้อ ไห โอ่ง ซึ่งได้กลายมาเป็นอาชีพหลัก ของมอญในแถบนั้นสมัยต่อมา หมู่บ้านมอญบางแห่งแถบอยุธยา สมุทรสาคร ราชบุรี และกาญจนบุรี ได้มีการเขียนและค้าจากที่ใช้ในการมุงหลังคา บางแห่งของหมู่บ้านมอญทางแถบสามโคก ปากเกร็ด นครปฐม ก็มีการทำอิฐที่ใช้ในการทำก่อสร้างกัน หมู่บ้านบางแห่งในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้มีการทำนา และว่างจากการทำนาก็ตีเหล็กทำมิดเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือน ได้แก่ หมู่บ้านคันโพธิ์ หมู่บ้านไผ่หนอง ซึ่งมีดังกกล่าวได้รู้จักกันในนาม “มิดอัญญิก” (ประสิทธิ์ พันธุ์หนอง, 2517, หน้า 2)

ลักษณะการทำมาหากินที่กล่าวมานี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทุกชุมชนหมู่บ้านสามารถทำมาหากินเลี้ยงตัวเองได้โดยสมบูรณ์ แม้ว่าอาจจะมีอุตสาหกรรมในครัวเรือนหรือสิ่งของบางอย่างที่ไม่สามารถผลิตได้ แต่ก็ไม่มีปัญหาอะไรมากนัก เพราะว่าสิ่งที่ชาวนาบางแห่งทำเองไม่ได้และจำเป็นต้องใช้ เช่น เครื่องปั้นดินเผา กระดาษ น้ำตาล เหล็ก อิฐ และปูนขาวนั้นก็จะมีการแลกเปลี่ยนกันในหมู่บ้านหรือระหว่างหมู่บ้านด้วยกัน ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าคนแต่ก่อนไม่รู้จักสะสมเงินทอง เพราะเป็นของหายาก และไม่มีที่จะสะสมด้วย เหตุนี้จึงไม่มีความจำเป็นจะต้องใช้เงินทอง สิ่งอะไรที่ต้องการด้วยความจำเป็นก็ทำเองปลูกเองและไว้ใช้เองเป็นส่วนมาก ถ้าขาดแคลนสิ่งใดซึ่งทำเองปลูกเองไม่ได้ ก็ใช้วิธีการเอาของแลก ของอย่างที่เราเรียกกันในหมู่วาชนา ภาคกลางว่า แลกข้าว คือเอาข้าวเปลือกที่เหลือกินบางส่วน แลกกับสิ่งของอื่นตามที่คนต้องการ โดยกำหนดสิ่งของที่จะแลก

กัน เป็นราคามาตรฐานจีน (เสถียร โกเศศ, 2515, หน้า 326) ดังเช่นหมู่บ้านชานานในแถบจังหวัด พระนครศรีอยุธยาในอดีตนั้น ได้มีการนำข้าวที่ผลิตได้เป็นส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนยังหัวเมือง ชายทะเล ซึ่งผลิตข้าวไม่ได้หรือได้น้อยไม่พอบริโภค โดยมีอัตราใช้ข้าว 1 หน่วย ไปแลกเปลี่ยนกับเกลือ 1 หรือ 4 หน่วย นอกเหนือจากนี้บางครั้งจะมีพ่อค้าแต่จีนมาแลกข้าว คือ เอาของมาขายโดย แลกเอาข้าวเปลือกของชานานแทนตัวเงิน ชาวบ้านก็ได้สิ่งของที่ต้องการไว้ (เสถียร โกเศศ, 2515, หน้า 428) พ่อค้าที่เข้ามาในหมู่บ้านเพื่อนำของไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าของชานานในชนบทส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ที่อพยพเข้ามาตั้งรกรากในผืนแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ 4 และการที่ชาวจีนได้มีส่วนเข้าควบคุมการค้าขายภายในประเทศ ซึ่งเป็นการค้าขายกันระหว่างภาคทั่วทุกหนทุกแห่ง ก็เพราะว่า ชาวจีนในขณะนั้น มีอิสระมากกว่าคนไทยเจ้าของประเทศ เนื่องจากว่าไม่ต้องมีสังกัด สามารถเคลื่อนย้ายไปมาได้สะดวก ส่วนคนไทยนั้นจะมีก็แต่พวกผู้หญิงนำผักปลาล้างละอันพันละน้อยไปขายที่ตลาดนัดจัดกันขึ้นเองเป็นครั้งคราว เป็นการหาค่าไฟของผู้หญิง เหตุนี้ในหมู่บ้านจึงมีแต่แม่ค้า ส่วนผู้ชายไทยที่เป็นพ่อค้าจึงยังไม่มี (เสถียร โกเศศ, 2515, หน้า 428) เพราะ ไม่มีอิสระ ต้องสังกัดมูลนาย และต้องถูกเกณฑ์แรงงานให้รับราชการในฐานะที่เป็นไพร่

ที่กล่าวมาสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะเศรษฐกิจของชนบทไทยก่อน พ.ศ. 2398 ซึ่งมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพ (Self-sufficient) ซึ่งจะเห็นได้ว่า ไม่ได้มีการผลิตเพื่อขาย แต่เป็นการผลิตเพื่อใช้ในหมู่บ้านชนบทในภาคกลางส่วนใหญ่แล้ว จะทำทั้งการผลิตข้าว และการทอผ้าด้วยเป็นกิจการสำคัญ ดังนั้น การแบ่งงานกันทำและการผลิตแบบเฉพาะอย่างจึงยังไม่พัฒนา การค้าขายอยู่ในขอบเขตแคบ ส่วนใหญ่แล้วเป็นเป็นการแลกของค่อของและการใช้เงินยังไม่แพร่หลาย ลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพของไทยดังกล่าวนี้มีไว้จะไม่มีการเคลื่อนย้ายทรัพยากรเสียเลย หากจะสังเกตให้ดีจะเห็นว่า การเคลื่อนย้ายทรัพยากร โดยทั่วไปนั้นเป็นการเคลื่อนย้ายทรัพยากรที่เด่นชัดในรูปส่งส่วยให้ผู้ปกครอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้ปกครองเกณฑ์เอาจากชาวบ้าน โดยให้ชานานในหมู่บ้านส่งส่วย

2. เทคนิคการผลิตหรือวิธีการผลิต ก่อน พ.ศ. 2398 ลักษณะของแรงงานในชนบทส่วนใหญ่มีความผูกพันต่อรัฐบาล และต่อเจ้านายที่ดินสังกัดอยู่มาก เวลาที่เหลือจึงใช้ไปในการเพาะปลูก ซึ่งส่วนใหญ่ คือ การปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงตัวเอง จึงปรากฏว่าคนไทยในสมัยโบราณรักการทำนา เมื่อฝนมา น้ำมา ก็คิดจะทำนาให้ได้ โดยไม่เลือกว่าพื้นดินจะมีลักษณะประการใด เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า การปลูกข้าวในสมัยนั้นต้องอาศัยดินฟ้าอากาศเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือ ต้องอาศัยน้ำฝนและน้ำที่นองท่วมที่ลุ่มริมฝั่งแม่น้ำใหญ่เท่านั้น วิธีการทำนาของคนไทยในโบราณ โดยเฉพาะในเขต

ที่ราบภาคกลาง โดยมากมักจะเริ่มจากการทำนาประเภทเลื่อนลอยหรือนาไร่ก่อนใน 2-3 ปีแรกของการทำนา โดยชาวนาจะตัดต้นไม้หรือหญ้าในฤดูแล้งแล้วเอาไฟเผา เมื่อฝนตกจึงขุดเป็นหลุมโดยเอาไม้กระทุ้งดินให้เป็นรูแล้วจึงเอาเมล็ดข้าวหยอดลงไป การทำนาไร่นี้ใช้แรงคนทั้งนั้น ใช้แรงงานสัตว์ไม่ได้ พื้นที่ในการทำนามีจำนวนน้อย การทำนาแบบนี้จึงทำเพียงเพื่อเลี้ยงครอบครัว และเตรียมพันธุ์เมล็ดข้าวที่จะปลูกในนาต่อไป ภายหลังจากการทำนาไร่สัก 2-3 ปี ในระยะเวลาต่อมาเมื่อชาวนาพบว่า เมื่อดินนั้นดีพอสมควรแล้ว โดยสังเกตจากผลผลิตที่ปรากฏขึ้น ชาวนาก็ค่อย ๆ ขยายพื้นที่นาของตนออกไป เมื่อพื้นที่นากว้างขวางมากขึ้น และงานคนเดียวตลอดจนการปลูกข้าวแบบนาไร่ก็ใช้ไม่ได้เสียแล้ว ชาวนาจึงต้องพัฒนาการทำนาไปเป็นการทำนาหว่าน และการทำนาดำต่อไป ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ชาวนาในบริเวณแถบที่ราบภาคกลางนั้นมีการทำนาที่สำคัญ และยึดเป็นอาชีพได้เป็น 2 ประเภท

2.1 การทำนาหว่าน (Broadcasting)

นาหว่านหรือเรียกว่า นาเมือง ซึ่งเป็นนาที่สำคัญในบริเวณที่ลุ่ม การทำนาหว่านนี้ ชาวนาต้องอาศัยน้ำในการทำนา 2 ทาง คือ จากน้ำท่าที่ท่วมประจำปี และจากน้ำฝนประจำปี บริเวณที่มีการทำนาหว่านมากในภาคกลางแต่โบราณ ได้แก่ พื้นที่กรุงเก่า อ่างทอง ลพบุรี สุพรรณบุรี (พระวรภักดีพิบูล, 2508, หน้า 42)

วิธีการทำนาหว่านจะเริ่มไถตั้งแต่ราวเดือนเมษายน หรือเดือนพฤษภาคม เมื่อฝนเริ่มตกบ้างทำให้ดินอ่อน จึงไถได้เพื่อกลับดินให้ตากแดด หญ้าและวัชพืชก็จะตาย การไถจะเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับลักษณะดินด้วย ซึ่งหลังจากการไถครั้งแรกแล้วนาหว่านต้องการให้ฝนหยุดสักช่วง เพื่อให้ดินแห้งหญ้าจะตายเพราะถ้าพื้นดินไม่ทันแห้ง ฝนตกลงมาอีก หญ้าและรากหญ้าจะแย่งอาหารของต้นข้าว ทำให้ข้าวเป็นอันตราย หลังจากดินแห้งแล้ว ฝนจะตกมาก ๆ ราวเดือนมิถุนายน กรกฎาคม และสิงหาคม ชาวนาจึงไถแปร แล้วจึงหว่านเมล็ดข้าวลงไป และก็ไถคราด กลับเมล็ดข้าว เมื่อได้น้ำฝน ข้าวก็จะงอกขึ้นเป็นต้นจนพอเห็นน้ำได้ ก็พอดีกับน้ำไหลบ่ามาจากแม่น้ำลำคลองเป็นทุ่งนา ต้นข้าวจึงเจริญงอกงาม เพื่อให้ทำการเก็บเกี่ยวได้

จากที่กล่าว จะเห็นได้ว่า การทำนาหว่านมีวิธีการทำที่ค่อนข้างง่าย และล้าสมัย เพราะว่า หลังจากไถ คราด และหว่าน ซึ่งไม่ต้องใช้ความละเอียดนัก แล้วก็ไม่ต้องทำอะไรอีก เพียงรอคอยการเก็บเกี่ยวเมื่อถึงเวลา สำหรับการเตรียมดินและการหว่านนั่น ก็อาจใช้วิธีง่าย ๆ โดยการปล่อยฝูงควายให้ย่ำดินที่ฝนตกเปียกให้กลายเป็นโคลน แล้วคราดเอาสิ่งที่ไม่ต้องการออก หรือไม่คราด ก่อนที่จะหว่านเมล็ดลงไปตามบุญตามกรรมก็ได้ การทำนาหว่านจึงทำได้ง่ายและใช้แรงงานน้อยกว่าการทำนาดำ ชาวนาสามารถทำได้เนื้อที่มากกว่านาดำ เมื่อใช้แรงงานและเวลาที่

เท่ากัน ทั้งไม่ต้องบำรุงรักษามาก เนื่องจากไม่ค่อยเสื่อมคุณภาพ เพราะมีปฏิกิริยาเคมีไหลมากับน้ำที่บ่ามาท่วมสะสมอยู่ทุกปีแต่การทำนาหว่านขีมีข้อเสียที่ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวมากกว่า และได้ผลผลิตน้อยกว่าในเนื้อที่เท่ากันนาดำ

2.2 การทำนาดำ (Transplanting)

การทำนาดำมักจะทำในบริเวณที่ดินไม่สามารถทำนาด้วยวิธีหว่านได้ เช่น เป็นที่ดินน้ำจากแม่น้ำไม่สามารถบ่าท่วมถึงได้ ต้องอาศัยน้ำฝนอย่างเดียว หรือต้องใช้วิธีทำทางระบายน้ำจากแหล่งน้ำที่มีระดับสูงกว่ามายังที่นา รือน้ำที่มีธาตุเกลือผสมอยู่ในดินมาก เช่น ในบริเวณที่ใกล้ทะเลไม่สามารถทำนาหว่านในตอนต้นฤดูฝนได้ ต้องปล่อยให้ฝนชะล้างความเค็มของดินออกไปชั่วระยะหนึ่ง ทำให้จำเป็นต้องทำนาด้วยวิธีปักดำ

การทำนาด้วยวิธีปักดำนี้บางที่เรียกกันทั่วไปในสมัยนั้นว่า นาสวน เพราะว่าเดิมชาวสวนหรือชาวไร่ไม้ล้มลุก ได้ทำการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนด้วยการปักดำ ต้นกล้าลงในร่องสวนนั่นเอง ต่อมาจึงได้มีผู้นำเอาวิธีการปักดำแบบนี้ไปปักดำกล้าลงในนาบ้าง ซึ่งมีกเป็นนาที่ต้องอาศัยน้ำฝน จึงเรียกการทำนาด้วยวิธีการปักดำต่อมาว่า “นาสวน”

การทำนาดำต้องใช้ความเอาใจใส่และมีขั้นตอนในการทำนามากกว่านาหว่าน กล่าวคือ การทำนาปักดำจำเป็นต้องมีคันนง ซึ่งใช้สำหรับปักเมล็ดข้าวเมื่อคราวหว่านในแปลงที่เตรียมไว้ประการหนึ่ง เพื่อกักเก็บและปล่อยน้ำอีกประการหนึ่ง เมื่อฝนตกคันนาจะขังน้ำนั้นไว้เพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าว และในบางที่น้ำท่วมบ่ามาท่วมได้ในระยะสั้น คันนาก็สามารถเก็บน้ำให้ขังเลี้ยงต้นข้าว เพราะอีกไม่นาน น้ำท่าก็จะลดลง นอกจากนี้แล้วยังมีคลองต่าง ๆ จากที่นาสู่แม่น้ำลำคลองเพื่อประโยชน์ในการควบคุมน้ำโดยนำน้ำเข้าหรือถ่ายน้ำออก (หจข., ร.6 กษ. 1/10 1911, p. 3) ดังนั้น ในการเตรียมดินนั้น จำเป็นต้องอาศัยคันนาลำหรับทดน้ำ และทางน้ำเพื่อช่วยรักษาระดับน้ำให้มีปริมาณแน่นอน

สำหรับฤดูกาลทำนาดำนั้น ปกติจะเริ่มจากเดือนมิถุนายนจนถึงเดือนตุลาคม โดยการไถของนาดำนั้น จะเริ่มไถเมื่อฝนตกมากพอสมควร เพราะพื้นที่นาเป็นดินเหนียว จึงต้องรอให้ฝนตกมากจึงไถ และการไถต้องไถให้ลึกกว่านาหว่าน เพราะการทำนาแบบนี้อาศัยแต่น้ำฝนมาก (หจข., ร.5 กษ. 10/1) เมื่อไถแล้วก็ต้องคราด ปรากฏว่าทั้งการไถและการคราด จะต้องทำด้วยความละเอียดประณีตกว่านาหว่าน ขณะที่เตรียมที่นานั้นจะต้องเพาะเมล็ดข้าวลงในแปลงเพาะที่ทำไว้โดยเฉพาะ และเมื่อข้าวเล็ก ๆ หรือต้นข้าวโตพอสมควรมีอายุราว 1 เดือน ชาวนาก็จะถอนนำไปปักดำในนาที่ไถเตรียมไว้ ซึ่งมีน้ำขังสูงราว 6 ถึง 8 นิ้ว (หจข., ร.6 กษ. 1/10 1911, p. 4) ในการปักดำต้นข้าวดังกล่าว มีวิธีการปักดำ 3 วิธี คือ วิธีแรก ด้วยการเอามือกดคันรากล้าลงในที่นา ซึ่งมีดินนุ่มมากหลังจากได้น้ำพอสมควรแล้ว วิธีที่สอง ใช้กับพื้นที่ที่แข็งก็จะมีไม้ช่วยทำเป็นหลุม แล้วเอาคัน

กล้าใส่หลุม ส่วนวิธีที่สาม เมื่อน้ำอ่อนและน้ำลึกมากก็จะใช้เครื่องมือทำไม้แหลมเป็นรูป 3 ง่าม แล้วนำเมล็ดข้าวไว้ระหว่างง่ามนั้นแล้วกดลงในดิน (หจข., ร.6 กษ. 1/10 1911, p. 5) การปักดำกล้าตามหลักการแล้ว ระยะห่างแถวควรห่างกัน 30 เซนติเมตร และระยะห่างระหว่างกอ 20 เซนติเมตร ในกอหนึ่ง ๆ จะมีเพียง 1 ต้น เท่านั้น (หจข., ร.7 ศท. 9.2/144) หลังจากการปักดำต้นข้าวลงในนาที่เตรียมไว้แล้ว ชาวนาจะต้องเอาใจใส่คอยตรวจตราดูระดับน้ำในนาอย่างสม่ำเสมอ จนข้าวงอกเติบโตจนกระทั่งเกี่ยวได้ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การทำนาดำนี้จะต้องใช้แรงงาน และทุนมากกว่าการทำนาหว่านมากในเนื้อที่เท่ากัน แต่การทำนาดำจะได้ผลผลิตสูงกว่าการทำนาหว่าน และบางทีมีการเรียกการทำนาดำนี้ว่า “ นาฟางลอย ”

จะเห็นได้ว่าวิธีการทำนาของชาวนาในสมัยก่อนทั้งนาหว่าน และนาดำ เมื่อเกิดอุปสรรคการทำนา เช่น ฝนแล้ง หรือสัตว์กัดกินต้นข้าว ก็มักจะใช้วิธีการแก้ไขทางไสยศาสตร์ตามแบบที่บรรพบุรุษเคยทำกันมา เช่น การแก้ปัญหาล้วนแล้งด้วยวิธีการแห่หางแมว และพิธีปั้นเมฆ (เสถียร โกเศศ, 2515, หน้า 5557) ในกรณีที่สัตว์กัดกินต้นหญ้า ก็ใช้น้ำพุทมนต์พรมเพื่อขับไล่สัตว์ร้าย (หจข., ร.5 กษ. 1/12, 2450)

ปัจจุบันชาวนาไทยกำลังตกอยู่ภายใต้กระบวนการเปลี่ยนผ่านจากสังคมก่อนอุตสาหกรรมไปเป็นสังคมอุตสาหกรรม จากสังคมเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมไปเป็นสังคมกึ่งเมืองกึ่งชนบท การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว นอกจากจะเป็นผลมาจากนโยบายเศรษฐกิจโดยรวมแล้ว สาเหตุที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งมาจากที่สังคมชาวนาเป็นสังคมเปิดที่อิทธิพลจากภายนอก เช่น อำนาจรัฐ นายทุน และกลไกตลาด ตลอดจนข้อมูลข่าวสาร และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เข้ามามีส่วนสำคัญต่อกระบวนการเรียนรู้และเปลี่ยนแปลงภายในสังคมชาวนาเอง ขณะเดียวกันเงื่อนไขภายในอื่น ๆ ก็มีส่วนผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาขึ้นด้วย เช่น แรงกดดันเนื่องจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ทรัพยากรธรรมชาติที่ลดจำนวนลงอย่างรวดเร็วทั้งคุณภาพและปริมาณ และความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ เป็นต้น (สุริยา สมุทคุปต์, 2538 อ้างถึงใน เกินศักดิ์ ศรีสว, 2552, หน้า 2)

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาในกลุ่มน้ำปรางจินบุรี

วิถีชีวิตดั้งเดิมของคนไทยสมัยก่อน คือ การเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ทุกคนอาศัยอยู่รวมกันเป็นชุมชนในระดับครอบครัว เป็นครอบครัวขยายที่มีคนหลายรุ่นอาศัยอยู่รวมกัน คือ รุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อแม่ รุ่นลูก รุ่นหลาน รวมทั้งมีญาติพี่น้องอาศัยอยู่ใกล้ชิดกัน โดยมีศูนย์กลางของชุมชน คือ ศาสนสถาน เช่น วัด มัสยิด ผู้ใหญ่ในชุมชน เช่น พระ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ ได้รับ

การนับถือและเป็นผู้ตัดสินความขัดแย้งในชุมชน มีขนบธรรมเนียมประเพณี การละเล่น และความเชื่ออันเนื่องมาจากการเป็นสังคมเกษตรกรรม จากการนับถือศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมเรื่อง การนับถือผีสาวเทวดา เมื่อเวลาผ่านไปสังคมมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากปัจจัยต่าง ๆ เช่น ความคิด ค่านิยม อุดมการณ์ การเมือง การปกครอง และบรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งมีผลให้วิถีชีวิตของคนไทยเปลี่ยนแปลงแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นด้านการปกครอง ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคมและวัฒนธรรม

ด้านการเมืองการปกครองได้รับแนวคิดการปกครองแบบสมมติเทพมาจากเขมรที่ผู้ปกครองเปรียบดังเทพเจ้า จึงมีข้อปฏิบัติตามกฎหมายเขมรบาลที่ทำให้ผู้ปกครองมีความแตกต่างจากประชาชน เช่น การใช้ราชาศัพท์ การมีพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับราษฎรจึงห่างเหินกัน อย่างไรก็ตาม ผู้ปกครองก็เป็นธรรมราชาด้วยเช่นกัน สำหรับประชาชนถูกควบคุมด้วยระบบไพร่ ต้องเกณฑ์แรงงานให้กับทางราชการ ด้านเศรษฐกิจเป็นระบบแบบพึ่งตนเอง และยังชีพอยู่ได้ ราษฎรสามารถผลิตสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวันใช้เองในครัวเรือน การค้าขายตัวไม่มาก เพราะถูกผูกขาดโดยพระคลังสินค้า สินค้าของตะวันตกส่วนใหญ่ขายได้เฉพาะสินค้าบางประเภท เช่น อาวุธปืน กระสุนปืน และสินค้าฟุ่มเฟือยที่ใช้ในราชสำนัก หรือสำหรับกลุ่มที่มีฐานะ การติดต่อค้าขายกับภายนอกมากขึ้น ทำให้มีการจัดระเบียบหน่วยงานต่าง ๆ ชัดเจน เช่น มีกรมท่าและพระคลังสินค้าดูแลการติดต่อ และการค้ากับต่างประเทศ การจัดระบบภาษีอากร และระบบเงินตรา

ด้านสังคมและวัฒนธรรม จากการติดต่อกับชุมชนภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการค้า การทำสงคราม รวมถึงมีชาวต่างชาติเข้ามารับราชการในราชสำนัก ทำให้สังคมไทยในยุคนี้ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรม ประเพณีจากเขมร อินเดีย มอญ จีน ญี่ปุ่น เปอร์เซีย อาหรับ ยุโรป เช่น การกำหนดชนชั้นในสังคม กฎหมาย ประเพณี พระราชพิธีและธรรมเนียมในราชสำนักวิถีการดำเนินชีวิตต่าง ๆ เช่น การดื่มชา การใช้เครื่องถ้วยชาม เครื่องเคลือบ การปรุงอาหาร และขนมหวาน

สำหรับพระพุทธศาสนายังคงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนไทยเป็นอย่างมาก โดยประชาชนมีประเพณีในชีวิตประจำวันที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น การเกิด การอุปสมบท การแต่งงาน การตาย และประเพณีที่เกี่ยวข้องกับสังคมเกษตรกรรม เช่น การทำขวัญแม่โพสพ การลงแขก ส่วนผู้นับถือศาสนาอื่นก็สามารถอยู่ร่วมกันได้ในสังคม ดังจะเห็นได้จากการมีมัสยิดและโบสถ์คริสต์ และยังมีการสร้างงานศิลปกรรม วรรณกรรม ประเพณี เพื่อความสำคัญของพระพุทธศาสนา และความเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์

ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นเมืองแห่งเกษตรกรรมหรือเมืองแห่งอู่ข้าวอู่น้ำมาช้านาน อันจะสังเกตได้จากความอุดมสมบูรณ์ของผลิตผลทางการเกษตรพื้นที่ในการประกอบเกษตรกรรม และ

จำนวนประชากรของประเทศกว่า 34 ล้านคนหรือคิดเป็นร้อยละ 55.7 ประกอบอาชีพเกษตรกรรม มาตั้งแต่บรรพบุรุษ (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2546) นอกจากนี้ การก่อรูปของสังคมไทยใน สมัยก่อน โดยทั่วไปย่อมก่อขึ้นเป็นหมู่บ้านตามที่อุดมสมบูรณ์ พอจะทำการเพาะปลูกพืชเพื่อยังชีพ ได้ เช่น ตามบริเวณที่ลุ่มแม่น้ำหรือที่มีน้ำพอจะใช้บริโภคได้อย่างสมบูรณ์ และทอดน้ำไปใช้ในการ เพาะปลูกได้ เช่น ห้วย หนอง ลำธาร ลักษณะการก่อรูปของสังคมไทย ที่เป็นมาแต่โบราณก็เป็น ทำนองนี้ คือ เมื่อครั้งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศจีนก็ตั้งบ้านเรือนขึ้นเป็นหย่อม ๆ ตามบริเวณลุ่มน้ำ แยกชี พวกที่อยู่ได้ลงมา แม้บางพวกจะอยู่ตามเนินเขาก็ต้องมีลำธาร หรือ หนองบึง ที่พอจะมีน้ำ ใช้บริโภค และเพาะปลูกได้ เมื่ออพยพลงมาทางใต้ก็ยึดเอาแม่น้ำโขงเป็นจุดสำคัญ หลังจากนั้นก็ เคลื่อนย้ายลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยา อยู่กันเป็นกลุ่ม ๆ จนเกิดเป็นเมืองสำคัญ ขึ้นหลายเมือง เช่น เชียงใหม่ พิษณุโลก เป็นต้น (ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 295)

ปราจีนบุรี เป็นจังหวัดหนึ่งของภาคตะวันออกที่มีสภาพภูมิศาสตร์เป็นที่ราบลุ่มมีแม่น้ำ ปราจีนบุรี และสาขาไหลผ่าน ทำให้พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสมกับการ ทำนา ปลูกข้าว ประชากรส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพในทางเกษตรกรรมทำนา ปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก คิดเป็น ร้อยละ 70 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด นอกนั้นประกอบอาชีพด้านพาณิชย์กรรม รับจ้าง และค้าขาย อุตสาหกรรม ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ในลักษณะประกอบกิจการเป็นโรงงานอุตสาหกรรม และลักษณะการประกอบการประเภหัตถกรรม เช่น ผลิตภัณฑ์จักสานไม้ไผ่ เสื่ออก ไม้กวาด ทอผ้า ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ทำหมวกใบลาน ส่วนใหญ่ราษฎรจะผลิตสินค้าหัตถกรรมเป็นอาชีพเสริม หรือทำขึ้นไว้ใช้ในครัวเรือน ในช่วงว่างงานจากการประกอบอาชีพหลักด้านการเกษตร การผลิต หัตถกรรมประเภทใดนั้นขึ้นอยู่กับวัสดุที่ใช้ในท้องถิ่น และพื้นฐานการประกอบอาชีพเดิมของ ครอบครัวเป็นหลัก (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 15)

การดำเนินวิถีชีวิตของชาวปราจีนบุรีตั้งแต่อดีตโบราณกาลเรื่อยมามักชอบตั้งบ้านเรือน กันริมน้ำ ห้วย หนอง เพื่อความสะดวกสบายหลายประการ นอกจากจะได้ใช้น้ำเพื่อการอุปโภค และบริโภคแล้วยังได้ใช้ทางน้ำเป็นทางสัญจรไปมาหาสู่กันได้อีกด้วย จนกระทั่งราษฎรมีความ ชำนาญในการใช้เรือนแพในแม่น้ำลำคลอง และว่ายน้ำเก่ง ดังคำกล่าวของ ลาตูแบร์ ทุตฝรั่งเศส ที่เข้ามาในสมัยพระนารายณ์ เขียนไว้ว่า ไม่มีคนชาติใดจะว่ายน้ำเก่งเท่าชาวสยาม (ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 296 อ้างถึงใน ลาตูแบร์, 2510, หน้า 118) แสดงให้เห็นว่าวิถี ชีวิตชาวไทยไม่ว่าจะอยู่ภาคไหน ๆ จะเกี่ยวข้องกับแม่น้ำมาช้านาน จนแม่น้ำกลายเป็นสิ่งจำเป็น ในชีวิตประจำวันของคนไทยตั้งแต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น ใช้อุปโภคบริโภค หล่อเลี้ยงพื้นแผ่นดิน เพื่อการเพาะปลูกข้าวที่ใช้เลี้ยงคนทั้งชาติ และส่งขายเป็นสินค้าออกที่สำคัญในปัจจุบัน จนกล่าว

คิดปากว่า แม่น้ำปราจีนบุรีเปรียบเสมือนเส้นโลหิตที่ไหลหล่อเลี้ยงนำความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมกับการทำนาปลูกข้าวของชาวนา กระดูกสันหลังของประเทศไทย

การสร้างบ้านเรือนของราษฎรลุ่มน้ำปราจีนบุรีสร้างเป็นหลัก ๆ มีลักษณะยกพื้นสูง เพราะต้องหนีน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก เป็นเรือนไม้ชั้นเดียวมีบริเวณกว้างขวางพอสมควร ในครอบครัวจะอยู่รวมกันกัน พ่อ แม่ ลูก ส่วนครอบครัวไหนคนใดคนหนึ่งแต่งงานก็ออกเรือนไปปลูกอยู่ต่างหากหลังหนึ่ง แต่ก็อยู่ในบริเวณเดียวกัน โดยมากฝ่ายชายจะไปอยู่อยู่กับฝ่ายหญิง โดยสร้างบ้านอยู่ในรั้วเดียวกันกับบิดา มารดาของฝ่ายหญิง ระบบครอบครัวลักษณะนี้ ทำให้เกิดความใกล้ชิดกันในวงศ์ญาติพี่น้อง ได้พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันได้ในบางโอกาส ลักษณะของครอบครัวราษฎรปราจีนบุรี เป็นลักษณะครอบครัวที่ผู้หญิงต้องรับผิดชอบต่อครอบครัวมากกว่าฝ่ายชาย ฝ่ายภรรยาต้องรับภาระหนักในการทำมาหากิน ผลมาจากการที่ผู้ชายต้องไปเกณฑ์ทหารถึง 2 ปี ซึ่งจะเห็นได้ว่าภรรยามีความรับผิดชอบต่อครอบครัวมากกว่าสามี แม่คตไทย ๆ จะถือกันว่าสามีเป็นช้างเท้าหน้า ภรรยาเป็นช้างเท้าหลัง แต่เนื่องจากภรรยาต้องรับผิดชอบมาก ทำให้กฎหมายไทย จึงให้สิทธิเสรีภาพผู้หญิงเท่าเทียมกับผู้ชาย

นอกจากนี้ราษฎรปราจีนบุรียังชอบการละเล่นต่าง ๆ มากมาย นับตั้งแต่ การแสดงมหรสพ ละคร การกีฬาต่าง ๆ มวยชก การวิ่งควาย การแข่งเรือ เป็นต้น และยังมีการละเล่นยามว่างในเวลาพักผ่อน หรือเวลาที่มีความขบข้องใจก็จะเล่นหมากรุก ซึ่งก็ยังเป็นที่นิยมกันมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งในเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็มีปรากฏอยู่ในตอนที่ขุนช้างมีความทุกข์ เมื่อพระพันวษาตัดสินคืนนางวันทองให้แก่ขุนแผน ตอนหนึ่งว่า

“ผลุนโผน โจนออกไปนอกห้อง	ร้องเรียกศรพระยาไปไบนาย
ขึ้นมาเล่นหมากรุกให้ทุกข์คลาย	ศรพระยาหน้าหงายเดินเร็วมา
เทหมากรุกออกมาฆ่าโค่นตั้ง	ขุนช้างอย่างม้าพลั้งตาโป่งหวา
ที่ม่วนกินขุนศรพระยา	พ่อเจ้าขาขอโทษโปรดไถ่ตัว”

(ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 297)

นอกจากการละเล่นต่าง ๆ และหมากรุกแล้ว ราษฎรปราจีนบุรียังชอบเล่นการพนันกันอย่างกว้างขวาง ในจดหมายเหตุ ลาเลูแบร์ เขียนไว้ว่า ‘ชาวสยามรักเล่นการพนันเหลือเกิน จนกระทั่งฉิบหาย ขาดทุน หรือไม่กี่ขายบุตรธิดาลงเป็นทาส’ (ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 297) การพนันที่เล่นกันกว้างขวางตามหมู่บ้านนั้นคือ ไก่ชน วัวชน และในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอน

ขุนแผนเข้าไปขอมอบตัวอยู่กับหมื่นหาญนั้น เมื่อภรรยาของหมื่นหาญได้เห็นหน้าของขุนแผนก็
อุทานมากับหมื่นหาญว่า

“มิใช่คนเซอะขุนสกุลชาติ เนื้อละเอียดอ่อนสะอาดประหลาดหลาย
กล่เล่นเบี้ยเสียตัวเสียวัวควาย เต็มประกาศีตะกายเซอะเซิงมา”
(ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 298)

ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเล่นการพนันนั้น นิยมเล่นกันในทุกชนชั้น ตั้งแต่คนมีสกุลไป
จนถึงไพร่ เล่นกันจนถึงยอมขายตัวเป็นทาส และเอาควายเป็นทาสเป็นเดิมพันในการเล่นก็มี นิสัย
ชอบเล่นการพนันของคนไทยนี้ยังฝังแน่นมาจนกระทั่งปัจจุบัน (ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ,
2518, หน้า 298)

อีกประการหนึ่งคือ เรื่องยาเสพติดให้โทษ ปราชินบุรีเป็นจังหวัดที่อยู่ติดชายแดนไทย –
กัมพูชา ทำให้เป็นเส้นทางผ่านลำเลียงยาเสพติดจากฝั่งไทยไปกัมพูชา จากฝั่งกัมพูชามายังไทยได้
โดยใช้เส้นทางนี้เป็นทางผ่าน นอกจากยาเสพติดแล้วประชาชนยังนิยมสูบบุหรี่ และสูบก้นอย่าง
กว้างขวางในกลุ่มวัยรุ่น วัยกลางคน ส่วนวัยรุ่นใหญ่นิยมสูบบุหรี่เส้น ซึ่งจดหมายเหตุลาลูแบร์
กล่าวไว้ว่า คนไทยชอบสูบ และสูบก้นอย่างกว้างขวาง ขนาดไม่ทำงานอะไร “ได้แต่นั่งเอน
หลัง กิน เล่น สูบบุหรี่ เล่นอน” (ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 298)

ตอนที่ขุนช้างล่อเอาพลายงามไปทูปตีจะให้ตายเสียในป่า แล้วกลับมาตีหน้าตายกับ
นางวันทองแสดงความเป็นทุกข์ กังวล ที่พลายงามหายไปว่า

“ลูกปะหล่ำกำไลใส่อกกบ ฉวยว่าพบคนร้ายอายคอผืน
มันจะทูปขุบยับลงกับริน จ้างกำไลไปกินเสียแล้วกรรม”
(ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ, 2518, หน้า 298)

จะเห็นว่าปัญหาสังคมไทยหลายอย่างในปัจจุบันนั้น เป็นเรื่องที่มีมานานแล้วตั้งแต่สมัย
โบราณ เป็นเรื่องที่ฝังแน่นอยู่กับคนไทยมาเป็นร้อย ๆ ปี จึงเป็นเรื่องที่แก้ยาก

วัฒนธรรมไทยที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การศึกษา ราชบุรุษปราชินบุรี นิยมให้ลูกผู้ชาย
เป็นคนได้ศึกษาเล่าเรียน โดยใช้วัดเป็นสถานที่ศึกษา มีพระเป็นครูสอนให้รู้จักอ่านเขียน พออายุ
จะบวชเป็นสามเณรได้คือ 14-15 ปี ก็ให้บวชอยู่ในวัดที่สมภารเป็นที่นับถือว่ามีวิชาดี เพื่อให้
บวชเรียน บางทีก็ไปอยู่ตั้งแต่ 7-8 ปี เพื่อเรียนหนังสือก่อนบวช

นอกจากการศึกษายังมีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อต่าง ๆ ที่ผูกโยงกับระบบจิตใจ จะเห็นได้ว่าในสมัยก่อน ชาวนาจะมีจิตใจประณีตงดงาม เนื่องจากถูกหล่อหลอมมาด้วยวัฒนธรรมอันดีงามแบบดั้งเดิม ข้าวเป็นอาหารหลักของคน เพื่อแสดงออกซึ่งความกตัญญูรู้คุณข้าวหรือแม่โพสพ ชาวนาก็ทำขวัญข้าว ข้าวจึงเป็นพืชชนิดเดียวที่คนไทยทำขวัญให้ทุกช่วงของกระบวนการผลิต เพื่อบำรุงขวัญกำลังใจ ลดความวิตกกังวล โดยมุ่งหวังให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แห่งผลผลิต อันจะนำไปสู่ความเบิกบาน ปิติสุข และความมั่นคงในชีวิต (นริศรา วัชรศิลป์, 2552, หน้า 4) ความเชื่อหรือศรัทธาต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อิทธิพลของสิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดประเพณีที่มนุษย์จัดขึ้นอย่างมีระบบแบบแผน ซึ่งเรียกว่า การประกอบพิธีกรรม ซึ่งนักมานุษยวิทยาดูว่าเป็นการถ่ายทอดความรู้ และประสบการณ์ของคนก่อน ๆ ให้แก่เพื่อนมนุษย์ และคนรุ่นต่อมา การบอกเล่าด้วยวาจาต่อ ๆ กันมาเป็นทอด ๆ ทำให้เกิดการต่อเติมเสริมต่อ พิธีกรรมเหล่านี้เมื่อสืบทอดกันมาก็เกิดเป็นประเพณีกับชีวิตขึ้น ดังปรากฏในสังคม (นริศรา วัชรศิลป์, 2552, หน้า 4)

ชาวนาปราจีนบุรี แต่ดั้งเดิมพิธีกรรมและความเชื่อจะผูกโยงกับระบบจิตใจเหมือนสมัยก่อน จะเห็นได้จาก ชาวนาจะมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา เช่น พิธีแรกนา พิธีสู้ขวัญข้าว พิธีสู้ขวัญควาย พิธีทำบุญลาน เป็นต้น

อารยธรรมของไทยสมัยก่อนเกือบทุกอย่างนับว่าเป็นอารยธรรมพื้นฐานของไทยมาจนปัจจุบันตั้งแต่ระบบการปกครอง ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน ความเชื่อวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีต่าง ๆ ในสมัยก่อนได้วางรากฐานไว้ให้อย่างพร้อมมูล แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงกันบ้างตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลง แต่โครงร่างของสังคมไทย โดยเฉพาะชาวนาผู้ที่ถูกกล่าวหาว่าเอาหลังสู้ฟ้า เอาหน้าสู้ดิน (แดด) ผู้อยู่เบื้องหลังความเจริญรุ่งเรืองและความมั่นคงของประเทศไทย “กระดูกสันหลังของชาติ” (ธันวา ใจเที่ยง และฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2547, หน้า 20) ก็ยังคงยึดถือตามขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว อาจถือได้ว่าเป็นปฏิบัติการสู่ความอุดมสมบูรณ์แห่งผลผลิต อันจะนำไปสู่ความเบิกบาน ปิติสุขและความมั่นคงในชีวิต ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นชาวนาลุ่มน้ำปราจีนบุรี หรือชาวนาลุ่มน้ำอื่น ๆ สารสำคัญของพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวยังผูกโยงระบบจิตใจในวิถีชีวิตจนถึงปัจจุบันนี้ (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 15-17)

ภาพที่ 3-1 การสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของชาวบ้านในสมัยก่อน (สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ, 2555)

จากภาพแสดงให้เห็นว่า บ้านเรือนของราษฎรลุ่มน้ำปราจีนบุรีสร้างเป็นหลังๆ มีลักษณะยกพื้นสูง เพราะต้องหนีน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก เป็นเรือนไม้ชั้นเดียวมีบริเวณกว้างขวางพอสมควร ในครอบครัวจะอยู่ร่วมกันความรู้ก็เกิดจากประสบการณ์ที่ส่งสืบทอดมาเป็นมรดกตกทอด

ภาพที่ 3-2 วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาในสมัยก่อน (สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ, 2555)

จากภาพแสดงให้เห็นว่า วิถีชีวิตของราษฎรลุ่มน้ำปราจีนบุรี และวิธีการต่าง ๆ จึงเป็นวิธีการที่อยู่ร่วมได้กับธรรมชาติ อาจถือได้ว่าเป็นปฏิบัติการสู่ความอุดมสมบูรณ์แห่งผลผลิตอันจะนำไปสู่ความเบิกบาน ปิติสุขและความมั่นคงในชีวิต

วิธีการผลิตของชาวนาในลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ระบบการผลิต และความเป็นอยู่ของชาวนา ในบริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม โดยทำการปลูกข้าวเป็นหลัก (อकिन รพีพัฒน์, 2524, หน้า 9) เป็นระบบทางสังคมเป็นวัฒนธรรมหนึ่งในตัวเองผลิตเพื่อการยังชีพ เพื่อความพอเพียง (Subsistence) ในครอบครัวและชุมชน เป็นการผลิตขนาดเล็ก โดยมีจุดมุ่งหมายในการผลิตแบบพอยังชีพ คือ เพื่อการบริโภคภายในครอบครัวเป็นสำคัญและเพื่อจ่ายเป็นอากรค่าंनाให้แก่วรัฐ เมื่อเหลือจากการบริโภคและเสีค่าภาณ์แล้ว จึงจะนำออกขายหรือแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่น ๆ ในด้านเทคนิคการผลิตเป็นแบบดั้งเดิมที่พึ่งพาธรรมชาติและแรงงานคนหรือแรงงานสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญ เทคโนโลยีที่ใช้ก็เป็นแบบง่าย ๆ ได้แก่ การใช้แรงงานวัว ควายช่วยไถนา และแรงงานคนในการเก็บเกี่ยว กระบวนการผลิตบางส่วน นอกจากการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมแล้วยังมีการประกอบอาชีพอุตสาหกรรมในครัวเรือน โดยทำหัตถกรรมขนาดเล็ก เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา เครื่องเงิน เครื่องเงิน การจักรสาน การทำมิด หรือเครื่องมือกลกรรม ส่วนการค้าขายภายในประเทศนั้น ยังไม่กว้างขวางนัก ทั้งนี้เป็นผลมาจากระบบเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง พืชผลที่ได้จากการผลิตส่วนใหญ่จึงใช้สำหรับบริโภคภายในครัวเรือนและส่วนที่เหลือจากการอุปโภค บริโภคจึงจะนำไปขายที่ตลาดภายในท้องถิ่นที่อาศัย นอกจากนี้ยังมีการแลกเปลี่ยนกันภายในหมู่บ้าน หรือระหว่างหมู่บ้าน ตามแบบวิถีชนบทสังคมไทยในยุคสมัยนั้น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2533, หน้า 10)

ผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญ คือ การปลูกข้าว มีความสำคัญเหนือการผลิตสิ่งอื่นมาก การทำนาของชาวนาในจังหวัดปราจีนบุรีจะอาศัยธรรมชาติเป็นสำคัญ ประกอบกับภูมิประเทศของจังหวัดปราจีนบุรีทางตอนล่างเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ เหมาะแก่การเพาะปลูก มีแม่น้ำปราจีนบุรีซึ่งเกิดจากแควหนุมาน และแควพระปรังไหลมาบรรจบกันที่อำเภอกบินทร์บุรี จึงทำให้ที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากน้ำในแม่น้ำเหล่านี้จะไหลพาตะกอนและโคลนซึ่งเป็นปุ๋ยอย่างดีมาทับถม ในขณะเดียวกันบริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีปริมาณฝนตกครวมทั้งปีเฉลี่ย ตั้งแต่ 1,100 ถึง 2,600 มิลลิเมตร โดยมีปริมาณฝนรายปีเฉลี่ยทั้งลุ่มน้ำเท่ากับ 1,584.2 มิลลิเมตร (ปราโมทย์ ไม้กัลล, 2546, หน้า 116) ซึ่งพอเหมาะแก่การทำนา

เพื่อให้เข้าใจและมองเห็นภาพการผลิตข้าวของชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปราจีนบุรีชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำเอาข้อความบางตอนจากหนังสือ “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต” ของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2533) มาอธิบายถึงลักษณะการผลิตแบบพอเพียงชีพของคนไทยในอดีตไว้ ดังนี้

.....วิธีการทำนามีลักษณะลำหหลังมาก อาศัยแรงงานคน สัตว์ น้ำฝน ไถ จอบและคราดเป็นหลัก.....เมื่อฝนตกชวบน้ำ.....เริ่มไถประมาณเดือนพฤษภาคม.....เดิมทำนา หว่านก่อนเมื่อได้ทำคันนากักน้ำได้ดีแล้ว ก็เปลี่ยนจากนาหว่านเป็นนาดำ เพราะให้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่า เมื่อแรกสุดไม่มีไถใช้ฝูงควายเหยียบดิน โดยมีคนไล่หลังควายที่เรียกว่า”เวียนควาย”แรกเริ่มไถทั้งอันเป็นไม้.....วิวัฒนาการขั้นต่อมา คือ การเอาเหล็กไปผูกติดกับไม้แนบไว้ตรงที่ไถและกับดินต่อมาจึงใช้เหล็กสวมเป็นหัวพลไถ....ชาวนาต้องพึ่งน้ำฝนโดยตลอดเพราะสังคมศักดินาไทยขาดระบบชลประทาน....เมื่อฝนตกพอดีข้าวจะเจริญงอกงาม สุกและเก็บเกี่ยวได้ประมาณตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งต่างเวลากันไปในแต่ละที่แต่ละพันธุ์.....การเก็บเกี่ยวใช้แรงงานคนเป็นหลักอีก ส่วนเครื่องมือก็คือเคียว.....ข้าวเปลือกที่ได้จะเก็บใส่ยุ้งข้าวไว้เวลาจะรับประทานก็เอามาตำด้วยครกกระเดื่องเป็นคราว ๆ ไปทุกวัน.....(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2533, หน้า 38)

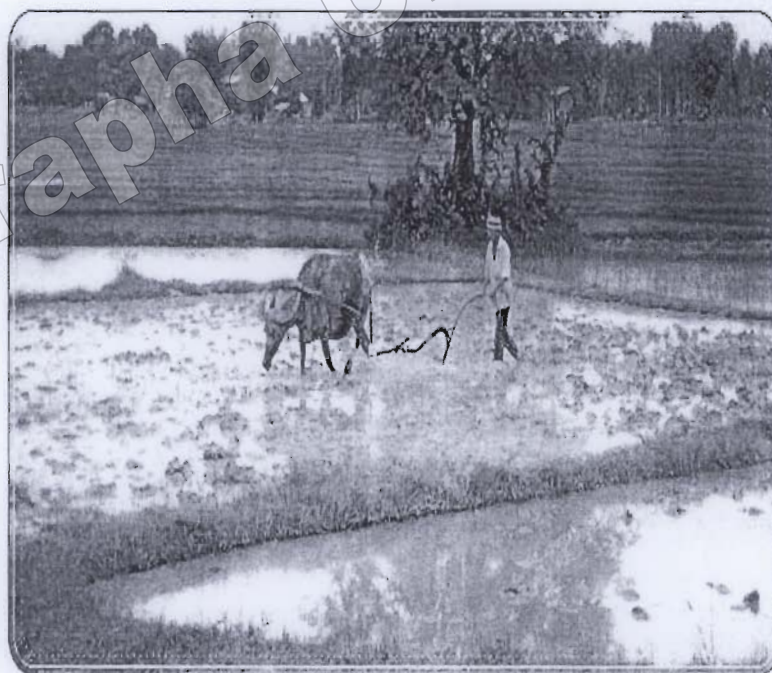
ข้อความที่กล่าวมานั้นสอดคล้องกับการทำนาของชาวนาจังหวัดปราจีนบุรี ตามลักษณะของพื้นที่มีอยู่ 2 รูปแบบ ดังนี้

1. นาดำ เป็นการทำนาในที่ลุ่ม โดยจะมีการตกกล้าประมาณเดือนมิถุนายน และปักดำในช่วงเดือนกรกฎาคม ซึ่งถือเป็นประเพณีที่ปฏิบัติว่าควรปักดำให้แล้วเสร็จในช่วงเทศกาลเข้าพรรษา พันธุ์ข้าวที่ใช้มักเป็นข้าวเบาลึงข้าวกลาง มีช่วงเก็บเกี่ยวประมาณปลายเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน เหมาะสำหรับผู้ที่มิพื้นที่ทำนามากนัก และอยู่ไม่ห่างไกลเส้นทางสัญจรมากนัก
2. นาหว่าน ทำในเขตพื้นที่นาดอนเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นทุ่งกว้าง ที่อยู่ห่างไกลการสัญจรไปมาไม่สะดวก การทำนาหว่านจะทำจากทุ่งนาที่อยู่ห่างไกลก่อน วิธีการทำนาหว่านจะมี 2 วิธีด้วยกัน คือ

2.1 หว่านสำรวย หรือหว่านข้าวแห้ง การทำนาจะทำต่อเมื่อหลังจากเผาตอซังในนาให้เตียนแล้ว ก็จะไถตะ ไถแปร แล้วหว่านข้าวทันทีที่ดินยังแห้งอยู่ เป็นการหว่านโรย โดยมักจะหว่านให้แล้วเสร็จก่อนสงกรานต์ เพราะถ้าเลยสงกรานต์ไปแล้ว มักจะมีฝนตกลงมามาก ทำให้การเข้าออกไปทุ่งนาไม่สะดวก พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก เป็นพันธุ์ข้าวหนัก ทนน้ำลึกถึงขั้นน้ำได้ เก็บเกี่ยวประมาณเดือนธันวาคม-มกราคม

ภาพที่ 3-3 วิธีชีวิตการทำนาของชาวนากลุ่มน้ำปราจีนบุรีก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริง
(สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ, 2555)

ภาพที่ 3-4 เครื่องมือการทำนาของชาวนากลุ่มน้ำปราจีนบุรีก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริง
(สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ, 2555)

จากภาพที่ 3-3 และ 3-4 พบว่า วิธีการทำนาของชาวนาในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน สนธิสัญญาเบาว์ริง มีลักษณะล้าหลังมาก อาศัยแรงงานคน สัตว์ น้ำฝน ไถ จอบ และคราดเป็นหลัก เมื่อฝนตกชาวนาเริ่มไถประมาณเดือนพฤษภาคม การทำนา เป็นการทำนาดำ เพราะให้ผลผลิตต่อไร่ สูง มีการ “ลงแขก” ช่วยเหลือซึ่งกันและกันของเครือญาติ และคนภายในหมู่บ้านเดียวกัน โดยไม่ต้องเสียค่าจ้าง เพียงทำอาหารมาเลี้ยง (เสฐียร โกเศศ, 2515, หน้า 89)

เมื่อแรกสุดไม่มีไถใช้ผูกควายเหยียบดิน โดยมีคนไถหลังควายที่เรียกว่า “เวียนควาย” แรกเริ่มไถทั้งอันเป็นไม้วิวัฒนาการขึ้นต่อมา คือ การเอาเหล็กไปผูกติดกับไม้แนบไว้ตรงที่ไถและกับดิน ต่อมาจึงใช้เหล็กสวมเป็นหัวพลไถ ชาวนาต้องพังน้ำฝนโดยตลอดเพราะสังคมศักดินาไทย ขาดระบบชลประทาน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527, หน้า 38)